

PORADNIKI NAUCZYCIELSKIE
TOM PIERWSZY

HENRYK GAERTNER

—♦♦♦—

NAUKA O JĘZYKU POLSKIM

WSKAZÓWKI DO SAMOKSZTAŁCENIA

ZE SŁOWNICZKIEM TERMINÓW GRAMATYCZNYCH I POMOCNICZYCH

Handwritten signature

5.60 zł.

1927
NAKŁAD I WŁASNOŚĆ
K. S. JAKUBOWSKIEGO WE LWOWIE

8021

WSZYSTKIE PRAWA ZASTRZEŻONE

KRAKÓW — DRUK W. L. ANCZYCA I SPÓŁKI

PRZEDMOWA

Wskazówki niniejsze przeznaczone są dla tych miłośników języka polskiego, którzy, zwłaszcza z racji swego nauczycielskiego zawodu, pragną pogłębić teoretyczną znajomość gramatyki polskiej. Mają one za zadanie pomóc w samodzielnych studiach zarówno polonistom szkół średnich i seminarjów nauczycielskich, którym okoliczności nie pozwoliły systematycznie studjować gramatyki w uniwersytetach, jak też i nauczycielom siedmioklasowych szkół powszechnych, którzy przygotowują się do egzaminu z programu Państwowego Wyższego Kursu Nauczycielskiego.

O ile dla pierwszych brakuje we wskazówkach pewnych działów¹⁾ z uwagi na to, że poradnik niniejszy ma

¹⁾ *Program wymagań przy uproszczonych egzaminach państwowych na nauczycieli szkół średnich ogólnokształcących i seminarjów nauczycielskich* (Wyd. II, Warszawa 1925) — ustala zakres wymagań z gramatyki następująco: «1) Dokładna znajomość gramatyki opisowo-psychologicznej języka współczesnego (głosownia wraz z fizjologią dźwięków języka polskiego, słowotwórstwo, fleksja i składnia, znaczenie wyrazów). — 2) Podstawowe wiadomości z gramatyki historycznej języka polskiego. — 3) Umiejętność czytania i objaśniania tekstów staropolskich. — 4) Elementy języka starocerkiewnego bez uwzględnienia stosunków pozasłowiańskich». — W stosunku do wskazanego zakresu poradnik niniejszy nie daje szczegółowych wskazówek do działu pod 4). Wystarczy tu wskazać podręczniki: Łosia

za zadanie ułatwić im pogłębienie wiadomości n a j w a ż-
niejszych dla nauki w szkole średniej i seminarjum,
o tyle drudzy znajdują tu możliwie pełny obraz studjów, ja-
kie powinni odbyć celem należytego przygotowania się do
pracy w wyższych oddziałach szkoły powszechnej. Zasto-
sowując wskazówki przedewszystkiem do tych celów, bra-
łem pod uwagę i ten dodatni fakt, że Program Wyższego
Kursu Nauczycielskiego nie narzuca szablonowych wyma-
gań o ściśle wyliczonym i zamkniętym zakresie ¹⁾.

Korzystając w szerokiej mierze z doświadczenia, ja-
kie mi przyniosła kilkoletnia praca w tej instytucji, przy-
stosowałem zakres wskazówek do *maximum*, które można
osiągnąć w ciągu rocznej pracy z bardziej zainteresowa-
nymi słuchaczami. Stąd zakres ten w porównaniu z wy-
maganiem Programu jest nieco szerszy, uwzględnia bo-
wiem «idealny» zasób wiadomości, jakie powinien posiadać
nauczyciel siedmioklasowej szkoły powszechnej, stojącej na
wysokim poziomie, przewidzianym przez jej ustawodawców,
a zrównującym jej ostatnie klasy, z pierwszymi latami
gimnazjum niższego ²⁾.

Gramatyka języka starosłowiańskiego, Ossolineum 1922 lub Lehra-
Splawińskiego *Zarys gramatyki języka starocerkiewno-słowiańskiego*,
Poznań 1923, nadto Słońskiego *Wybór tekstów starosłowiańskich*,
Lwowska Biblioteka Słowistyczna T. I., K. S. Jakubowski, Lwów 1926.

¹⁾ *Statut i Program Państwowego Wyższego Kursu Nauczycielskiego* (Warszawa 1923; drugie wydanie w przygotowaniu) ustala następujący zakres wymagań z gramatyki: «Pogłębienie znajomości gramatyki przez ćwiczenia w zakresie fonetyki, słowotwórstwa, fleksji i składni, z uwzględnieniem elementów dialektologicznych i historycznych. Rozwój języka literackiego. Zasadnicze pojęcie o istocie zjawisk językowych i literatura popularno-naukowa z tego zakresu». Str. 19.

²⁾ Rozważając wskazania Programu (w wydaniu pierwszym) z uwzględnieniem podanych tam obowiązkowych podręczników

Oczywiście wskazówki niniejsze są przeznaczone dla tych, którzy już mają przygotowanie w zakresie gramatyki szkolnej. Część pierwsza poradnika zawiera wskazówki do teoretycznej pracy, przyczem zwrócono uwagę na niezbędne ćwiczenia praktyczne i najbardziej celowy dobór podręczników ¹⁾. Część druga i opracowań, przekonamy się, że zakres niniejszego poradnika przetrasta tylko w pewnych działach wymagania Programu. I tak słowotwórstwo i składnia we wskazówkach poradnika nie wychodzi poza ramy pierwszego wydania większej *Gramatyki* Szobera (podręcznik obowiązujący), jedyne fonetyce opisowej określono obszerniejsze nieco granice, zalecając do studjum przedewszystkiem opracowanie Benniego z tej przyczyny, że w obu wydaniach *Gramatyki* Szobera w dziale tym pominięto opis artykulacji samogłosek.

Wskazówki z dialektologii opierają się na *Mowie ludu polskiego* Nitscha (lektura obowiązująca), odsyłając tylko bardziej zainteresowanych do *Dialektów* w Gramatyce Akademii. Wielka ilość pozycji bibliograficznych w zaleconej przez poradnik lekturze pochodzi stąd, że wskazane przez Program artykuły z Języka Polskiego są wymieniane z osobna przy rozmaitych stadjach nauki. Zakres wymagań Programu przekroczyłem właściwie tylko w dwu punktach: zalecając osobno krótkie przestudjowanie fonetyki historycznej i funkcjonalnej oraz fleksji historycznej. Studjum to rozszerzy i usystematyzuje wiadomości, które przeznacza Szobera *Podręcznik* już dla seminarjów nauczycielskich, a usystematyzowane wiadomości z tych zakresów uważam za konieczne dla pełniejszego uwzględnienia elementów dialektologicznych i historycznych w pogłębieniu znajomości gramatyki. Wskazując zaś wogóle opracowania bardziej szczegółowe (np. Łosia *Słowotwórstwo*), zaznaczam wyraźnie, że wchodzą one w rachubę tylko przy dalszem pogłębieniu wiadomości.

¹⁾ Liczba wskazanych w tej części opracowań przewyższa znacznie ilość lektury, wskazanej przez oba wzmiankowane Programy. Pochodzi to stąd, że 1) wiele tych opracowań pojawiło się już po wydrukowaniu Programów; 2) poradnik celem uniknięcia jednostronności opiera studjum poszczególnych działów nauki o języku na rozmaitych podręcznikach.

podaje tematy i wskazówki do prac piśmiennych, przyczem zaznacza się, że w sumiennem studjum należy opracować przynajmniej jeden t. zw. referat. Nadto pomieszczono tematy rozprawek, by wskazać drogę do dalszej samodzielnej pracy tym, których studjum gramatyki specjalnie zainteresuje.

Wreszcie załączam słowniczek wybranych terminów gramatycznych i pomocniczych (por. *Polska terminologia gramatyczna*, uchwalona na zjeździe gramatyków polskich 17 i 18. II. 1921, *Język Polski*, t. VI, 89) z krótkimi objaśnieniami oraz z nazwami łacińskimi (lub dawniejszemi polskimi), by studjującym ułatwić korzystanie z dawniejszej literatury gramatycznej. W układzie słowniczka, w wyborze terminów i objaśnień oraz w ilustrowaniu ich przykładami kierowałem się praktycznem przeznaczeniem poradnika. Słowniczek ten zapasem terminów przerasta ramy wskazówek, zamieszczam go jednak w tej postaci, by ułatwić chętnym naukowe pogłębienie pewnych działów. Na początku podaję wykaz dokładnych tytułów literatury, cytowanej w pierwszej części poradnika.

Ogłaszając poradnik, wyrażam podziękowanie prof. T. Lehrowi-Splawińskiemu za przejrzanie rękopisu i uzupełnienia oraz prof. St. Saskiemu za uwagi co do zakresu wskazówek.

Autor

Lwów, w październiku 1926.

SPIS RZECZY

	Str.
Przedmowa	5
Literatura	10
Studjum teoretyczne	15
I. Wiadomości wstępne	17
II. System gramatyczny	19
A. Głosownia	23
1. Głosownia opisowa języka kulturalnego	23
2. Głosownia gwarowa	28
3. Głosownia historyczna	30
4. Głosownia funkcjonalna	31
5. Ortofonja i ortografja	32
B. Morfologja	33
1. Słowotwórstwo	33
2. Fleksja	34
3. Morfologja gwarowa	35
C. Składnia	36
III. Materiał wyrazowy i wyrażeniowy	39
IV. Stylistyka	43
V. Rozwój języka polskiego	45
VI. Metodyka	48
Studjum praktyczne	49
A. Referaty	51
B. Rozprawki	54
1. Głosownia	58
2. Słowotwórstwo	61
3. Fleksja	63
4. Składnia	66
5. Słownik	67
6. Metodyka	72
Słowniczek	73

- Łoś J., Gramatyka języka starosłowiańskiego, Ossolineum, 1922.
- Nitsch K., Mowa ludu polskiego, Kraków 1911 (wycze rp.)
- Dialekty języka polskiego, p. Gramatyka.
 - Mapa narzeczy polskich, Gebethner i Wolff (wyczerp.).
 - Rozbiór językowy Ojczenasza, Gebethner i Wolff 1920 (wyczerpane).
 - O języku polskim, Bibl. T. M. J. P. Nr. 1, Gebethner i Wolff, 1921.
 - Głosownia języka polskiego: II. Dzisiejszy system głosowy, tamże Nr. 7, 1925.
 - Szachy Jana Kochanowskiego, Książeczki Starop. T. M. J. P. Nr. 2, 1923.
- Roudet L., Zasady fonetyki ogólnej, Warszawa 1917 (wyczerpane).
- Rozwadowski J., Głosownia języka polskiego: I. Ogólne zasady głosowni, Bibl. T. M. J. P. Nr. 6, Gebethner i Wolff, 1925.
- Historyczna fonetyka, p. Gramatyka.
 - O zjawiskach i rozwoju języka, Wyd. T. M. J. P. Gebethner i Wolff, 1921.
- Słownik 25.000 wyrazów obcych, M. Arct, Warszawa 1921.
- Słownik staropolski A. Krasnowolskiego i Wł. Niedźwiedzkiego, M. Arct, Warszawa, 1911.
- Słownik gwar polskich J. Karłowicza, Akad. Um. Gebethner i Wolff, 1900—1911 (wyczerpane).
- Szober St., Gramatyka języka polskiego (t. zw. większa), Wyd. 2, Książnica, 1923.
- Podręcznik do nauki języka polskiego w seminarjach nauczycielskich, M. Arct, Warszawa 1925.
 - Zasady nauczania języka polskiego w zakresie szkoły powsz. i gimn. niższego, Książnica 1923.

- Szober St., Zarys językoznawstwa ogólnego, Warszawa 1924.
- Taszycki W., Polskie nazwy osobowe, Bibl. T. M. J. P. Nr. 5, Gebethner i Wolff, 1924.
- Ułaszyn H., Słowotwórstwo, p. Gramatyka.
- Wóycicki K., Stylistyka i rytmika polska, Gebethner i Wolff, 1923.
- Zborowski J., Wskazówki do zbierania nazw geograficznych, Bibl. T. M. J. P. Nr. 4, Gebethner i Wolff, 1923.

STUDJUM TEORETYCZNE

I. WIADOMOŚCI WSTĘPNE.

Przystępując do naukowego poznawania mowy ojczystej, trzeba sobie przedewszystkiem zdać jasno sprawę, że język ludzki nie istnieje samodzielnie poza nami, lecz jest zjawiskiem, złożonym z czynników fizjologicznych (czynności narządów mowy), fizykalnych (drgający ruch powietrza) i psychicznych (wyobrażenia słuchowe i motoryczne oraz skojarzone z nimi znaczenia).

O tych trzech czynnikach mowy, które należy przynajmniej ogólnie poznać przed rozpoczęciem właściwego studjum gramatyki, dostatecznie informuje książka Roudeta, *Zasady fonetyki ogólnej* (w rozdziałach: III. Fizyczne czynniki mowy, IV. Fizjologiczne czynniki mowy, V. Czynniki psychologiczne mowy). Gdyby podręcznik Roudeta był dla studjującego niedostępny, wiadomości o czynnikach akustycznych można przyswoić sobie na podstawie jakiegokolwiek szkolnego podręcznika fizyki, a układ i czynności narządów mowy poznać z Benniego *Fonetyki opisowej* (§§ 4—17). Nadto ogólne wiadomości z psychologii i socjologii mowy warto przestudjować z Szobera *Podręcznika do nauki języka polskiego* (§§ 306—346: Język a myśl, oraz §§ 347—359: Język a społeczeństwo).

Dla pogłębienia wiadomości o istocie języka pożądana jest też sumienna lektura następujących artykułów: J. Bau-

douina de Courtenay *O zadaniach językoznawstwa i O ogólnych przyczynach zmian językowych* oraz Rozwadowskiego *Znaczenie nauki o języku*¹⁾; nadto z książki tegoż autora *O zjawiskach i rozwoju języka*, należy poznać rozdziały: Wstęp, 1. Język jako wytwór kultury, 7. Mowa a myśl, 8. Dźwięk a znaczenie. Początki mowy.

Być może, że dla wielu rozpoczęcie pracy od zawartych tam ogólnych rozważań o istocie języka będzie stanowiło pewną trudność, wynikającą z braku głębszych wiadomości z zakresu samej gramatyki polskiej. Z tego względu dokładne i sumienne poznanie opracowań Baudouina de Courtenay i Rozwadowskiego można odłożyć jako lekturę uzupełniającą na koniec studjum teoretycznego, porzystając na poznaniu podręczników Roudeta i Szobera.

Ponieważ ogniskiem naszej pracy będzie mowa ojczyzna, przeto studjujący powinien, również na początku, wyrobić sobie ogólne pojęcie o obszarze polszczyzny, jej stosunku do innych języków słowiańskich, podziale na dialekty i o historii języka polskiego. Do uzyskania zwięzłych wiadomości z tego zakresu wystarczy książeczka Nitscha *O języku polskim*.

¹⁾ Czasopismo Język Polski, rocznik VIII, str. 8; dalej cytuję artykuły z Języka Polskiego, znacząc je skrótem JP.

II. SYSTEM GRAMATYCZNY.

Po opanowaniu wiadomości wstępnych, można przejść do systematycznego studjowania nauki o języku. Naukę o języku nazywają rozmaicie: *gramatyką*, *lingwistyką*, *językoznawstwem*. Są to nazwy oznaczające zasadniczo tę samą dziedzinę badań, ale w każdej z nich zaznacza się nieco odmienny punkt widzenia. Najstarszą nazwą jest *g r a m a t y k a*. Nazwa ta była długie wieki stosowana do nauki, której zadaniem było gromadzenie prawideł poprawnego mówienia i pisania. Stąd używano jej zwłaszcza dla nauki o języku w szkole z uwagi na jej praktyczny cel, a jakkolwiek dziś nauka ta ma za zadanie przedewszystkiem teoretyczne poznanie języka, po dawnemu nazywa się ją gramatyką.

Nazw *j ę z y k o z n a w s t w o* lub *lingwistyka* używamy, myśląc głównie o porównawczem badaniu języków ze względu na ich pokrewieństwo.

Wreszcie w najnowszych czasach coraz powszechniej używa się nazwy: *n a u k a o j ę z y k u*. Rozpowszechnienie jej pochodzi z dwu źródeł. Przedewszystkiem, ponieważ z dawnem traktowaniem gramatyki, które polegało często na pamięciowem uczeniu się prawideł, połączyło się poczucie przedmiotu bardzo nudnego dla nauczycieli i dzieci uczzonego w szkole z konieczności, przeto zmieniając poglądy na cele oraz metody tej nauki w szkole, starano się zaznaczyć tę różnicę także w nazwie. Powtóre, ponieważ gramatyka naukowa miała na celu wysnuwanie tylko ogóln-

nych praw, z chwilą kiedy zaczęto odczuwać potrzebę badania zjawisk językowych u poszczególnych jednostek, zastosowano nazwę ogólniejszą, obejmującą cały zakres badań, którego przedmiotem jest mowa.

Pamiętając o tem, że każda nauka zmienia z biegiem czasu swoje szczegółowe zadanie i metody, możemy także pozostać przy starej nazwie «gramatyki»; trzeba jednak sobie zdać jasno sprawę, że nowa, naukowa gramatyka nie jest tylko kodeksem praw poprawnego mówienia, lecz przede wszystkim teoretyczną nauką o zjawiskach żywej mowy.

Całość nauki o języku obejmuje: I. poznanie systemu form i znaczeń, oraz II. materiału słownego.

Studjum systemu gramatycznego rozpada się na działy, stosownie do ściślejszego przedmiotu badania, którym są rozmaite jednostki mowy. Najmniejszą jednostką, elementem mowy jest głoska. Nauka o powstawaniu głosek, ich połączeniach i zmianach nazywa się głośownią. Głośownia opisowa zajmuje się opisem głosek współczesnego języka, natomiast głośownia funkcjonalna bada współczesne wymiany głosek w związku z ich wartością znaczeniową w formach wyrazu.

Naukę o wyrazach nazywamy morfologją czyli nauką o formach. Morfologja zawiera dwa działy: słowotwórstwo, badające formy wyrazów w związku z ogólnem znaczeniem wyrazu, bez względu na jego rolę w zdaniu, oraz fleksję, która zajmuje się formą wyrazu z uwagi na jego znaczenie w związku z innymi wyrazami w zdaniu.

Ze słowotwórstwem łączy się naukę o znaczeniu rozmaitych kategorii wyrazów, natomiast naukę o znaczeniu form fleksyjnych włącza się zwyczajnie do składni, ponieważ znaczenie przypadków i form osobowych jest ściślej

określone dopiero związkiem z innymi wyrazami w zdaniu. Składnia więc zajmuje się grupami wyrazów w zdaniu, ich stosunkiem formalnym i znaczeniowym (1. Syntaktyczne użycie form fleksyjnych) oraz budową i znaczeniem pełnych zdań (2. Składnia zdania).

Ponadto przedmiotem badań językowych jest materiał słowny, t. j. zasób wyrazów swojskich i obcych z punktu widzenia ich pochodzenia z uwzględnieniem rozmaitych zakresów kultury umysłowej i materialnej¹⁾.

Gramatyka, we wszystkich swoich działach, o ile uwzględnia tylko współczesny język kulturalny, nazywa się gramatyką opisową. Jeśli zaś bada historję poszczególnych elementów językowych, nazywamy ją gramatyką historyczną. Jeśli wreszcie na podstawie znajomości gramatyki opisowej i historycznej orzekamy, jak się powinno mówić lub pisać, — uprawiamy gramatykę normatywną.

Opisowy punkt widzenia może być stosowany nie tylko do języka kulturalnego (piśmiennego, literackiego), ale też do gwar ludowych. Ten kierunek studjów, uwzględniający również głośownię, morfologję, składnię i słownictwo, nazywa się dialektologją (gwaroznawstwem). Gramatyka szkolna zwyczajnie jej nie uwzględnia, z wielką szkodą dla poznania całokształtu języka ojczystego, a zwłaszcza tych jego odmian, któremi się posługuje bezwzględna większość Polaków. Zapoznanie się zaś z podstawami dialektologii polskiej jest z wielu względów obowiązkiem wykształconego nauczyciela:

1. Przede wszystkim gwary są żywymi, rozwijającymi się swobodnie odmianami języka pol-

¹⁾ Szczegółowe uwagi o zakresie gramatyki można znaleźć we Wstępie do Gramatyki Akad. Um.; o nowych próbach podziału zakresu gramatyki informuje artykuł Rozwadowskiego *Semantyka a gramatyka*, JP. IX, 97 i 129.

skiego i przez to już zasługują na poznanie. Nauczycielstwo zaś odpowiednio przygotowane może i powinno się przyczynić zbieraniem materiału i opisywaniem gwar swoich wsi do możliwie najpełniejszego poznania polskiej mowy ludowej.

2. Gwary zachowują z jednej strony mnóstwo archaizmów i pozwalają zrozumieć łączność języka staropolskiego z dzisiejszym językiem kulturalnym, z drugiej zaś strony są żywym źródłem dla odświeżania i wzbogacania języka literackiego (Tetmajer, Żeromski, Reymont i w. i.).

3. Gwara miejscowa powinna być równie cenioną właściwością środowiska, jak stary kościół, stare drzewa, strój i zwyczaje ludowe, nie wolno zatem jej ośmieszać¹⁾ ani też celowo tępić. Trzeba dzieci wiejskie uczyć języka kulturalnego ze względów ideowych (w imię jedności narodowej) i praktycznych (swobodne porozumiewanie się z innymi Polakami w słowie i piśmie), ale nie wolno ich oduczać gwałtownie języka rodziców i rodzimej wsi (w imię ukochania ojczystych stron).

4. Nauczyciel powinien znać dobrze gwarę miejscową i jej stosunek do dialektów przede wszystkim ze względów dydaktycznych. Rozumiejąc bowiem np. sposób wymowy miejscowej będzie mógł bardziej celowo zastosować odpowiednie środki metodyczne celem wyuczenia języka kulturalnego.

Wreszcie jakby uogólnieniem tych rozmaitych punktów widzenia, stosowanych w poszczególnych działach gramatyki, jest historia języka polskiego. Różni się od gramatyki historycznej tem, że gdy ta bada historję poszczególnych elementów formalnych lub znaczeniowych naszej mowy, to dzieje języka polskiego przed-

¹⁾ Porównaj trafne uwagi prof. Nitscha *O poszanowanie odrębności prowincjonalnych*, JP. VII, 33.

stawiają rozwój całego systemu gramatycznego języka kulturalnego w następujących po sobie epokach, z uwzględnieniem rozwoju kultury materialnej i duchowej.

Co do praktycznej kolejności tych działów w studjum samodzielnie radzą czasami zaczynać od słowotwórstwa, jako działu najłatwiejszego, a zarazem najbardziej dla początkujących interesującego¹⁾. W niniejszych wskazówkach będziemy się jednak trzymać porządku działów gramatyki, uwzględniając też punkt widzenia historyczny, dialektologiczny i normatywny.

A. GŁOSOWNIA.

1. Głosownia opisowa języka kulturalnego.

Po uważnem i dokładnem przyswojeniu wiadomości o fizjologicznych czynnikach mowy można rozpocząć studjum głosowni opisowej języka kulturalnego na podstawie Benniego *Fonetyki* §§ 18 — 48 (Gramatyka Akad. Umiej.), używając jako pomocy Abińskiego *Obrazów głosek polskich*. Każdą opisaną tam artykulację należy sprawdzić we własnej wymowie. Ćwiczenia takie należy przeprowadzać głośno, obserwując z lusterkiem w rękę i uświadamiając sobie ruchy i układy narządów mowy przy wygłaszaniu głosek odosobnionych, t. j. bez współbrzmienia innych głosek. W szczególności spółgłoski należy wymawiać samoistnie, bez samogłosek pomocniczych, a więc np. *b* (a nie *be*), *s* (a nie *es*). Materiału do dalszych ćwiczeń może dostarczyć jakikolwiek tekst, opany pamięciowo, np. Ojczenasz, początek Pana Tadeusza i t. p. Analizy głosowej tekstu czytanego należy unikać,

¹⁾ Por. Nitsch, *Z czego się uczyć gramatyki polskiej?*, JP. V, przedrukowany następnie przez Lubelskie Koło T. M. J. P., Lublin, 1921 (wyczerp.).

by przy wyodrębnianiu dźwięków nie powodować się pisownią literacką, a więc np. *biały*, *Czech* nie dzielić na litery: *b-i-a-ł-y*, *C-z-e-c-h*, lecz istotnie na głoski: *bi-a-ł-y*, *Cz-e-ch*.

Przy studjum podanych paragrafów *Fonetyki* Beniego należy równocześnie zapamiętać znaki pisowni fonetycznej. Zasadą jej jest, by każda głoska była wyrażona tylko jedną literą, przyczem używa się następujących znaków rozróżniających:

- kreska nad literą (*č, ś, ů, ni*) oznacza miękkość spółgłoski;
- kreska z boku litery (*s', z'*) — mniejszy stopień miękkości;
- kreska pod literą (*l, r*) — bezdźwięczność spółgłoski;
- kreska przed znakiem samogłoski od góry (*ˆa*) — zgłoskę z przyciskiem głównym;
- kreska przed znakiem samogłoski od dołu (*˘a*) — zgłoskę z przyciskiem pobocznym;
- kropka nad *e, o* (*ě, ó*) — ich zwężoną wymowę, pośrednią między *e-i* (*y*), *o-u*;
- kropka pod literą (*t, d*) — artykulację dźwiękową;
- kropka przed literą samogłoski (*˙a*) — wstępne zwanie krtani;
- kółko nad *a* (*â*) — wymowę zwężoną między *a-o*;
- kółko pod literą (*l, r*) — zgłoskotwórczość głoski;
- czarka nad literą (*š, č*) — artykulację dźwiękową;
- łuk nad literą (*ǎ*) — krótkość samogłoski;
- łuk pod literą (*ǐ, ǔ*) — niezgłoskotwórczość głoski;
- łuk między wyrazami u dołu (*fšrud, níř*) — łączną ich wymowę;
- kreska pozioma nad literą (*ā*) — długość samogłoski;
- pauza między wyrazami (*on — który*) — przestanek.

Dla ułatwienia tego studjum podaję tablicę znaków pisowni fonetycznej:

spółgłosek ¹⁾.

Dźwięki językowe		Średnio-językowe		Tylko-językowe		
dźwięk	7. b.	8. dźwięk	9. b.	10. dźwięk	11. b.	12. dźwięk
t	t — ṭ	d	d — ḍ		k	g
t'					k(i) — ḳ	g(i) —
cz	cz — č	dż	dž — dẓ̌			
cz'	cz — č'	dz	dz — dẓ̌'	č, c(i) — č'	dž — dẓ̌'	
sz	sz — š	ż	ř — ṛ̌		ch — χ	h
sz'	sz — š'	ř	ř — ṛ̌'	š, s(i) — š'	ž, z(i) — ẓ̌' j — j'	ch(i) — χ̣'
r	r — ṛ	r	r			
r'	r — ṛ'	r	r — ṛ'		j — j̣'	
l	l — ḷ	l	l			
l'						
n		n	ṇ			n — ṇ
n'				ń, n(i) — ṇ'	ń, n(i) — ṇ'	n — ṇ

ę pisowni literacką, o ile się ona różni od fonetycznej. Litera (i) w nawiasie

by przy wyodrębnianiu dźwięków nie powodować się pisownią literacką, a więc np. *biały, Czech* nie dzielić na litery: *b-i-a-ł-y, C-z-e-c-h*, lecz istotnie na głoski: *bi-a-ł-y, Cz-e-ch*.

Przy studjum podanych paragrafów *Fonetyki* Beniego należy równocześnie zapamiętać znaki pisowni fonetycznej. Zasada jej jest, by każda głoska była wyrażona tylko jedną literą, przyczem używa się następujących znaków rozróżniających:

- kreska nad literą (*č, ś, ě, ě, ě*) oznacza miękkość spółgłoski;
- kreska z boku litery (*š, ž*) — mniejszy stopień miękkości;
- kreska pod literą (*ř, ř*) — bezdźwięczność spółgłoski;
- kreska przed znakiem samogłoski od góry (*á*) — zgłoskę z przyciskiem głównym;
- kreska przed znakiem samogłoski od dołu (*ǎ*) — zgłoskę z przyciskiem pobocznym;
- kropka nad *e, o* (*ě, ó*) — ich zwężoną wymowę, pośrednią między *e-i* (*y*), *o-u*;
- kropka pod literą (*ť, đ*) — artykulację dźwiękową;
- kropka przed literą samogłoski (*·a*) — wstępne zwarcie krtani;
- kółko nad *a* (*â*) — wymowę zwężoną między *a-o*;
- kółko pod literą (*ł, r*) — zgłoskotwórczość głoski;
- czarka nad literą (*š, č*) — artykulację dźwiękową;
- łuk nad literą (*ǎ*) — krótkość samogłoski;
- łuk pod literą (*ǐ, ǔ*) — niezgłoskotwórczość głoski;
- łuk między wyrazami u dołu (*fśrud, níř*) — łączną ich wymowę;
- kreska pozioma nad literą (*ā*) — długość samogłoski;
- pauza między wyrazami (*on — który*) — przestanek.

Dla ułatwienia tego studjum podaje tablicę znaków pisowni fonetycznej:

Tablica znaków dla spółgłosek ¹⁾.

		Wargowe		Wargowo - zębowe		Przednio językowe				Średnio - językowe		Tylno - językowe		
						zębowe		dźwiękowe						
						1. b.	2. dż.	3. b.	4. dż.					5. b.
Zwarte	I. t.	<i>p</i>	<i>b</i>			<i>t</i>	<i>đ</i>	<i>t — ṭ</i>	<i>d — đ</i>			<i>k</i>	<i>g</i>	
	II. m.	<i>p(i) — p̣</i>	<i>bi — ḅ</i>			<i>t — ṭ</i>	<i>d — đ</i>					<i>k(i) — ḳ</i>	<i>g(i) — g̣</i>	
Zwarto-szczelinowe	III. t.					<i>c</i>	<i>dz — ž</i>	<i>cz — č</i>	<i>dż — ẓ̌</i>					
	IV. m.					<i>c — c̣</i>	<i>dz — ẓ̌</i>	<i>cz — č̣</i>	<i>dż — ẓ̣̌</i>	<i>č, c(i) — č̣</i>	<i>dż — ẓ̣̌</i>			
Szczelinowe	V. t.			<i>f</i>	<i>w — v</i>	<i>s</i>	<i>z</i>	<i>sz — š</i>	<i>ž — ẓ̌</i>			<i>ch — χ</i>	<i>h</i>	
	VI. m.			<i>f(i) — f̣</i>	<i>w(i) — ṿ</i>	<i>s — ṣ</i>	<i>z — ẓ</i>	<i>sz — ṣ̌</i>	<i>ž — ẓ̣̌</i>	<i>š, s(i) — ṣ̌</i>	<i>ž, z(i) — ẓ̣̌</i>	<i>ch(i) — χ̣</i>	<i>ch — cḥ</i>	
Półotwarte	Ustne	przednie	VII. t.	<i>ł — ɹ̣</i>	<i>ł — ɹ̣</i>			<i>r — ṛ</i>	<i>r</i>					
			VIII. m.					<i>r — ṛ̣</i>	<i>r — ṛ̣</i>		<i>j — j̣</i>			
		boczne	IX. t.					<i>ł — ɹ̣̣</i>	<i>ɹ̣</i>	<i>l — ḷ</i>	<i>l</i>			
			X. m.						<i>l — ḷ̣</i>					
	Nosowe	XI. t.	<i>m — ṃ</i>	<i>m</i>			<i>n — ṇ</i>	<i>n</i>		<i>n — ṇ</i>			<i>n</i>	
		XII. m.		<i>m(i) — ṃ̣</i>							<i>ń, n(i) — ṇ́</i>	<i>ń, n(i) — ṇ̣́</i>	<i>n</i>	

¹⁾ Pismem pochylam podane są znaki pisowni fonetycznej; pismem prostym podaje się pisownię literacką, o ile się ona różni od fonetycznej. Litera (i) w nawiasie znakiem miękkości spółgłoski przed następującą samogłoską w pisowni literackiej.

Przykłady:

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
I.	<i>pan</i>	<i>bok</i>			<i>ten</i>	<i>dać</i>	trzask <i>tšask</i>	drzewo <i>dževo</i>			<i>koń</i>	<i>goń</i>
II.	<i>pies</i> <i>pes</i>	<i>bies</i> <i>bes</i>			<i>tiara</i> <i>t'iarā</i>	<i>diak</i> <i>d'iak</i>					<i>kiedy</i> <i>kedy</i>	<i>giez</i> <i>gez</i>
III.					<i>coś</i>	<i>dzwon</i> <i>žvon</i>	<i>czas</i> <i>čas</i>	<i>dżdżu</i> <i>žžū</i>				
IV.					<i>racja</i> <i>rac'ia</i>	<i>nie innego</i> <i>niz' innego</i>	<i>bicz silny</i> <i>bič. silny</i>	<i>deszczigrad</i> <i>dežž. i. grat</i>	<i>cień</i> <i>ceń</i>	<i>dzień</i> <i>žen</i>		
V.			<i>fora</i>	<i>wór</i> <i>vur</i>	<i>sen</i>	<i>zab</i> <i>zomb</i>	<i>szach</i> <i>šax</i>	<i>żer</i> <i>žer</i>			<i>chata</i> <i>χata</i>	<i>Bohdan</i> <i>boχdan</i>
VI.			<i>figa</i> <i>figa</i>	<i>wiąz</i> <i>vōs</i>	<i>sesja</i> <i>ses'ia</i>	<i>okazja</i> <i>okaz'ia</i>	<i>waż śliski</i> <i>vōš. śliski</i>	<i>maż i żona</i> <i>mōž. i. żona</i>	<i>sień</i> <i>šeń</i>	<i>ziab</i> <i>žomb ja</i>	<i>chichot</i> <i>χixot</i>	<i>klechdzie</i> <i>kleχže</i>
VII.	<i>plótl</i> <i>plutū</i>	<i>łuk</i> <i>uk</i>					<i>wiatr</i> <i>vatr</i>	<i>rak</i>				
VIII.							<i>krwi</i> <i>krfi</i>	<i>Marja</i> <i>mar'ia</i>		<i>jajo</i> <i>iajo</i>		
IX.					<i>plótl</i> <i>plutł</i>	<i>tuk</i>	<i>myśl</i> <i>myśl</i>	<i>len</i>				
X.						<i>lipa</i> <i>lipa</i>						
XI.	<i>pasm</i> <i>pasn</i>	<i>mak</i>			<i>piosnka</i> <i>posnka</i>	<i>nos</i>		<i>Andrzej</i> <i>andžej</i>				<i>Anglik</i> <i>anglik</i>
XII.		<i>miód</i> <i>miut</i>							<i>pieśń</i> <i>peśń</i>	<i>nie</i> <i>nic</i>		<i>wę(n)giel</i> <i>veŋgel</i>

Znaki samogłosek:

Ustne	<i>a</i>	<i>ā</i>	<i>e</i>	<i>é</i>	<i>y</i>	<i>i</i>	<i>o</i>	<i>ó</i>	<i>u</i>
Nosowe	<i>an a</i>		<i>e</i>		<i>yn y</i>	<i>in i</i>	<i>a o</i>		<i>un u</i>

Przykłady:

<i>tak</i>	<i>pán</i>	<i>ten</i>	<i>chleb</i> <i>χlěp</i>	<i>ryk</i>
<i>awans</i> <i>avas</i>		<i>węch</i> <i>veχ</i>		<i>rynsztok</i> <i>ry.štok</i>

<i>mir</i> <i>nir</i>	<i>sok</i>	<i>rów</i> <i>róf</i>	<i>huk</i> <i>χuk</i>
<i>instynkt</i> <i>istynkt</i>	<i>kąsek</i> <i>kōsek</i>		<i>kunszt</i> <i>kušt</i>

Pisownię fonetyczną należy opanować praktycznie, przepisując teksty literackie najlepiej prozaiczne i współczesne tak, jak studujący istotnie wymawia, np.:

zopatofskiego (zopatoskego) fkerunku (fkerunku) kopšyvnicy i ztotopšeničnej (ztotopšeničnej) nižiny povišla fskruš jedynego (fskruš jedynego) našfece sandomierskego (sandomierskego) ptaskovzguža (ptaskovzguža) gnat (gnau) kulik — tańcuχ (tańcuχ) kilkužešeńcu sań bužit (bužiu, bužu) cao (cau) okolicy radosnym głosem (glosem) zvonkuf (zvonkuf), bźmioncym toskotem (toskotem) iančaruf, tšaskańem batuf načtery (batu. na-) końe, včavō oksykuf, bembnuf, fužarek, melodžio špevuf i muzyki (špevu. i. muzyki) — kilkunastu paŋukuf rvato (rva uo

*paŕukuv rvaŕo) nafołvarčnyj ŝkapaŕ, ŝymaŕonc vgarŝcaŕ po-
 choďne, ŝlaď za sanačkami arlekina fčarneŝ (fčarněi) masce,
 zakopanego v'elke neŝveŝe, ktury načele orŝaku pomykał (po-
 mykaŕ) — blaŝk ztoťyŕ (blaŝg ztoťyŕ) ogńi (ztoťyŕ ogńi) vďymie
 ptaťami (puaťami) rozŝeraŕoncyŕ (-ŕ noc) noc, okilka v'orŝt napla-
 ŝyŝne (napuaŝyŝne) vidočny, klat (kuať) pŝet ocy (pŝed ocy)
 zaspy, rovy, urviska i ŝkaŝyvat (ŝkaŝyvaŕ) ŝŕut ņich (ŝŕud-
 ņyŕ) pŝetartŕ droge —*

*noz byta (byta) v'ida, kŝeŝycova, mroŝna — v'elke ŝniegi,
 pŝemarŝte (pŝemarŝte) ftengŕy mrozaŕ (fteńgiŕ mrozaŕ) leŝaťy
 (mrozaŕ leŝaťy) p'eŝaŝtemi zaspaťmi — tuŝyuvŝe vypetńity (vy-
 peŝnyŝy) pobŝegi vovus, kturyŕ tyle ftamteŝi (ftamteŝi) ok'olicy —
 gŝeińŝeŝi (gŝeińŝeŝi), zaďeťy (zaďeťy) optotki (optotki), anavet
 voŝčyny, (naved) pŝyťulone douurv'isk — mgliŝtemi kempaťmi,
 drgaŝoncemi ŝyvo ŝfatełkami (ŝfatełkami), značyťyŝe (značyťyŝe)
 dvory napŝyčulkaŕ (napŝyčulkaŕ) parovuf — końe pobŝyŝy
 zapadaťy (zapadaťy) v'yvary, roznoŝily (roznoŝilyŝy) ŝpuŕ (ŝpuŕ-
 ŝy) nai'vėnkŝe (nai'vėnkŝe) zaďmy, ktore leďve pŝeorat (pŝeorat)
 arlekin — kulik ņeznať (kulig ņeznať) pŝeŝkut —*

Zapisawszy w ten sposób bardzo uważnie większą ilość tekstów, przekona się studujący, że pisownia fonetyczna uwidoczni inne głoski (artykulacje), niż te, na które wskazuje pisownia literacka np. *fkerunku, gnaŭ, ok'olice, bembnuf* i t. p.

Świadczy to o tem, że głoski w y m a w i a m y często inaczej, aniżeli je sobie w y o b r a ŝ a m y, zwłaszcza przed zapoznaniem się z głosownią opisową, przyczem nasze fałszywe wyobrażenia artykulacyj są zazwyczaj podtrzymywane przez pisownię literacką.

Stąd widzimy, że 1) trzeba rozróżniać wyobrażenia głosek, spojone w niewykształconym gramatycznie umyśle z wyobrażeniami ich pisowni literackiej oraz ich rze-

czywistą artykulację; 2) że w pisowni fonetycznej, stosowanej do rzeczywistych artykulacji, uwidoczniają się wymiany głosek pod wpływem głosek poprzedzających lub następujących.

Po uzyskaniu wprawy w fonetycznym notowaniu własnej wymowy, trzeba wprawiać się też w zapisywaniu obcej wymowy, np. pod dyktandem kolegi. W tym wypadku zapisujący nie może opierać się na wzrokowym postrzeganiu artykulacji mówiącego, lecz musi polegać na słuchowej wprawie, zyskanej w poznawaniu własnej wymowy.

Zgromadziwszy w ten sposób teksty fonetyczne, może studujący obserwować wymiany głoskowe, będące wynikiem sąsiedztwa głosek: a więc ich zanik, utratę dźwięczności lub udźwięcznienie, zmianę miejsca artykulacji, stopień nosowości, miękkość i t. d. Dobrzeby było, by studujący próbował samodzielnie tłumaczyć przyczynę tych wymian oraz starał się je klasyfikować. Dopiero po tej samodzielnej pracy powinien przerobić z Benniego *Fonetyki* §§ 49 — 70, omawiające syntezę głosek ¹⁾.

Dla celów praktycznych powinien wreszcie poznać Nitscha *Rozbiór językowy Ojcznasza*, R. II.: Analiza głosowa (to samo w JP. V, 23).

Na zakończenie studjum głosowni opisowej języka kulturalnego, celem powtórzenia i utrwalenia wiadomości, należy dokładnie przeczytać dwie małe książeczki: Rozwadowskiego *Głosownię języka polskiego: I. Ogólne zasady głosowni* i Nitscha *Głosownię języka polskiego: II. Dzisiejszy system głosowy*. W książeczce Nitscha znajdzie studujący

¹⁾ Studujący może się posłużyć przy głosowni opisowej także *Gramatyką* większą Szobera lub tegoż autora *Podręcznikiem do nauki języka polskiego w seminarjach nauczycielskich*.

przykłady tekstów fonetycznych (str. 27). Wreszcie zaleca się poznanie artykułu Lehra-Splawińskiego, *Kilka uwag o klasyfikacji głosek polskich* (JP. XI z. 2, 3), z uwagi na zawarte w nim ogólne spostrzeżenia oraz nowe punkty widzenia.

Oczywiście tak jak każdy dział gramatyki, można też i studjum głosowni pogłębić przez poznanie prac szczegółowych, ogłaszanych w czasopismach naukowych lub wydawnictwach zbiorowych.

2. Głosownia gwarowa.

Po poznaniu systemu głosowego języka kulturalnego najlepiej odrazu zapoznać się, chociaż w ogólnym zakresie, z właściwościami głosowymi gwar polskich. Praca ta będzie chwilowo utrudniona z powodu wyczerpania w księgarniach odpowiednich książek, jednak ze względu na doniosłość dialektologii dla wykształcenia nauczyciela, powinien studjujący dołożyć wszelkich starań, by i ten dział sumiennie poznać.

Zrazu dobrze zacząć od ćwiczeń praktycznych, przynajmniej mogą to zrobić nauczyciele pracujący na wsi. Powinni oni, znając dokładnie głosownię opisową oraz pisownię fonetyczną, zapisywać sposób wymowy ludu i uświadczać sobie jej różnice w stosunku do wymowy kulturalnej.

Po takim, niekoniecznie systematycznym ćwiczeniu można przejść do studjum teoretycznego, najlepiej na podstawie *Mowy ludu polskiego* Nitscha, z której w tem studjum pracy należy dokładnie, z mapką w rękę (i z notatkami), przerobić pierwsze dwa rozdziały. Skrótem prac Nitscha jest *Obraz ogólny dialektów polskich* w Szobera

Podręczniku §§ 360 — 384, który chwilowo może zastąpić lekturę odpowiednich rozdziałów *Mowy ludu polskiego*¹⁾.

Wiadomości teoretyczne, przynajmniej o najważniejszych cechach głosowych (samogłoski pochylone i nosowe, mazurzenie, spółgłoski podniebienne: wargowe i tylnojęzykowe, zmiany międzywyrazowe), można sobie utrwalić praktycznie:

1) przerysowywaniem linii określających pewne typy wymowy na t. zw. ślepych mapkach;

2) na lekturze i w zbiorze (z notatkami) tekstów gwarowych. Zbioru tekstów gwarowych chwilowo nie mamy²⁾, a poszczególne teksty są rozproszone po wyczerpanych lub trudno dostępnych czasopismach naukowych. Nieco tekstów gwarowych można znaleźć w rozdziale IV *Mowy ludu polskiego* Nitscha, a nadto drobne próbki gwarowe³⁾ znajdzie studjujący w książeczce tegoż autora *O języku polskim* (2. Narzecza języka polskiego). Teksty te należy przerobić dokładnie, porównując na nich wymowę poszczególnych samogłosek i spółgłosek, np. *ł* wymawia się w tekstach: 1a) = *u*, b) = *u*, 2a) = *u*, b) = *u*, 3a) = *ł*, b) = *ł*, 4a) = *ł*, b) = *ł*⁴⁾;

¹⁾ *Mowa ludu polskiego* jest oddawna w handlu księgarskim wyczerpana. Obszerniejsza praca prof. Nitscha *Dialekty polskie* w Gramatyce Akademji przedstawia w §§ 1 — 15 głosownię gwarową w sposób ściśle naukowy (bez zamiaru popularyzacji), stąd znacznie trudniejszy i mało przystępny dla studjum na tym poziomie.

²⁾ W przygotowaniu: Nitsch, *Zbiór polskich tekstów gwarowych*, Lwowska Biblioteka Sławistyczna, wydawana nakładem K. S. Jakubowskiego pod red. Fr. Bujaka, J. Czekanowskiego i T. Lehra-Splawińskiego.

³⁾ Teksty te podawane są w pisowni literackiej, dostosowanej do wymowy gwarowej.

⁴⁾ W tekstach książeczki *O języku polskim*. Kilka tekstów gwarowych znajduje się też w Szobera *Podręczniku do nauki języka polskiego*, zeszyt II, Ćwiczenia i zadania str. 104—108.

nadto trzeba też zwracać uwagę, czy przyczyną odmiennego sposobu wymawiania nie jest głoska sąsiednia, np. w 1a) *moja ale uón, do dómu*, gdzie pochylone *ó* zamiast literackiego *o* pojawia się tylko przed spółgłoskami nosowemi.

3. Głosownia historyczna.

Po opanowaniu głosowni opisowej języka kulturalnego i gwar, powinien studjujący zwrócić się do poznania głosowni historycznej w ograniczonym zresztą zakresie. Dla zapoznania się z istotą i ogólnymi przyczynami zmian historycznych w głosowni dobrze jest rozpocząć pracę od dokładnego przeczytania z *Podręcznika Szobera* rozdziałów: 5. Zmiany głoskowe i ich rezultaty (§§ 415), 6. Zmiany głoskowe fonetyczne i analogiczne (§§ 416), 7. Następstwo czasowe zmian głoskowych (§§ 417 — 419).

W dziale tym, podobnie jak wogóle przy studjowaniu gramatyki historycznej, musimy odstąpić od samodzielnych prób gromadzenia własnych spostrzeżeń. Wystarczy tu przerobić z większej *Gramatyki Szobera: Wiadomości z głosowni historycznej* (§§ 108 — 162). Praca ta musi być bardzo gruntowna i powolna. Studjujący powinien z każdego paragrafu wynotować skrót treści i zaopatrzyć go w jeden przykład dla niego najbardziej ciekawy i dopiero po przyswojeniu sobie treści jednego paragrafu może przejść do następnego. W przeciwnym razie zgubi się w mnóstwie szczegółowych wiadomości.

Po przerobieniu §§ 108 — 145 powinien studjujący jak najdokładniej powtórzyć cały materiał na tabelkach i przykładach w §§ 146 — 162.

O ile kogoś ten dział szczególnie zainteresuje, może

pewne szczegóły pogłębić (ale już po dokładnem przerobieniu odnośnych paragrafów z Szobera) na podstawie *Głosowni historycznej Łosia*. W szczególności dobrze jest dla utrwalenia wiadomości przestudjować z niej paragrafy 121—171 (p. t. *Przegląd samogłosek polskich*), zbierające krótko wiadomości o pochodzeniu samogłosek.

Zwracam uwagę, że wiadomości (o dawnych intonacjach), zawartych u Szobera w §§ 117, 1, nie trzeba opamiętywać, ponieważ sięgają one w językoznawstwo porównawcze słowiańskie i bez podstaw z tego zakresu są na tym stopniu tylko skrótem bez większej wagi dla teoretycznej nauki o języku polskim.

Zdobywszy drogą wskazanego studjum dostateczny zapas wiadomości, należy jeszcze zyskać ogólny pogląd na zmiany fonetyczne na podstawie książki Rozwadowskiego *O zjawiskach i rozwoju języka* (5. Czy język to stworzenie... 6. O rozwoju fonetycznym) oraz artykułu Baudouina de Courtenay *O ogólnych przyczynach zmian językowych*.

4. Głosownia funkcjonalna.

Jako ostatni zakres głosowni teoretycznej pozostaje jeszcze do przestudjowania głosownia funkcjonalna, zebrana w osobny dział tylko w większej *Gramatyce Szobera* (§§ 67—106). Dział ten należy poznać dokładnie także ze względów praktycznych. Przedewszystkiem można na nim utrwalić wiadomości z głosowni historycznej, bez której zresztą głosownia funkcjonalna nie może być w całej pełni zrozumiana¹⁾. Powtóre wiadomości z tego działu

¹⁾ Dlatego też odwracam systematyczną kolejność rozdziałów *Gramatyki Szobera*, zalecając przerobienie głosowni funkcjonalnej dopiero po głosowni historycznej.

przyczyniają się do zrozumienia fonetycznych oboczności pierwiastków, tematów i przyrostków w morfologii.

5. Ortofonja i ortografja.

Zadaniem gramatyki szkolnej jest nie tylko uświadomienie zjawisk językowych, ale zarazem wyuczenie pewnych norm poprawnego mówienia i pisania, opartych na wynikach teoretycznych badań naukowych.

Zakresem opierającym się bezpośrednio o głosownię opisową jest ortofonja (ortoepja), czyli nauka o poprawnym wymawianiu. Teoretyczne i praktyczne wskazówki daje Benniego *Ortofonja polska*, która w bardzo jasnym i przekonującym wykładzie ustala normy poprawnej wymowy. Zasady te należy na podstawie tej książeczki poznać i starać się zastosować we własnej wymowie. Będzie to podstawa do opanowania poprawnej dykcji, a zarazem do poznania norm, do których należy przystosować wymowę dzieci szkolnych.

Z głosownią łączy się też pośrednio ortografja. Zasady poprawnej pisowni powinien znać nauczyciel nie tylko praktycznie, ale także teoretycznie, do czego pomocą będzie Łosia *Pisownia polska*, zawierająca obszerny słownik ortograficzny ¹⁾.

¹⁾ W innych działach nie uwzględniam specjalnie wskazówek normatywnych i nie zajmuję się kwestją poprawności języka. Pewne ogólne informacje w tym względzie może znaleźć studjujący w książeczce Gawrońskiego *O błędach językowych* i Szobera *O poprawności języka*, Warszawa 1913, zaś szczegółowe i systematyczne wskazówki daje Krasnowolski, *Najpospolitsze błędy językowe*, Warszawa 1921 lub w układzie alfabetycznym Passendorfer, *Słowniczek błędów językowych*, Warszawa 1905.

B. MORFOLOGJA.

1. Słowotwórstwo.

Pewne podstawy do nauki o znaczeniu wyrazów uzyskał już studjujący przy nabywaniu wiadomości wstępnych z *Podręcznika Szobera* (Myśl a język). Wiadomości te trzeba uzupełnić w tym dziale lekturą artykułu Rozwadowskiego, *O dwuczłonowości wyrazów*, JP. VI, 129. Nadto dla bardziej zainteresowanych poleca się przestudjowanie ze *Słowotwórstwa* Łosia paragrafów 351—374, traktujących o znaczeniu części mowy, 428—447: o pierwiastku uczuciowym i wrażeniowym w wyrazach oraz 448—469: o zasadzie ustroju wyrazów.

O formalnej budowie wyrazów najzwęźlejszą pouczycielską opracowanie Ułaszyna w Gramatyce Akademii lub Szobera (w Gramatyce większej); obaj autorowie traktują przedmiot tylko z punktu widzenia opisowego. Natomiast historyczny punkt widzenia stosuje Łoś w pierwszej części *Słowotwórstwa* (§§ 1—349: Budowa wyrazów). Jest to ujęcie ściśle naukowe, a studjum jego wymaga dokładnych wiadomości z głosowni historycznej. Nadto dla studjujących, nie posiadających języka łacińskiego, pewną trudność stanowią terminy łacińskie, które autor odaje znaczenie wyrazów staropolskich. O ileby zatem systematyczne studjum tego podręcznika przedstawiało dla początkującego zbyt wielkie trudności, warto przynajmniej już po przejściu całości studjum korzystać z niego w przyszłości przy lekturze tekstów, z uwagi na ogromny zasób wyjaśnionych pod względem budowy wyrazów, a zestawionych w osobnym wykazie przy końcu książki.

Po skończeniu teoretycznego studjum słowotwórstwa
Gaertner: Nauka o jęz. pol.

należy przystąpić do ćwiczeń praktycznych na tekstach literackich, zaleconych przez Program, analizując wyrazy pod względem znaczeniowym i formalnym, do czego przewodnikiem praktycznym powinien być Nitscha *Rozbiór językowy Ojczenasza* (1. Analiza części znaczeniowych) (także JP. IV, 75, 116, 147)¹⁾.

Wreszcie jako lekturę uzupełniającą zaleca się artykuły Rozwadowskiego *O poezji w języku* oraz *Logika a język* (w książce O zjawiskach i rozwoju języka).

2. Fleksja.

Fleksja t. j. nauka o odmianach wyrazów jest zwyczajnie najbardziej opanowanym jeszcze ze szkoły średniej działem gramatyki opisowej. Na tym poziomie należałoby tylko odświeżyć sobie wiadomości na podstawie jakiegokolwiek podręcznika szkolnego np. Kryńskiego, Steina-Zawilińskiego, Szobera, ewentualnie też T. Lehra-Splawińskiego i R. Kubińskiego, który uwzględnia najniezbędniejsze objaśnienia historyczne oraz daje konsekwentny podział czasowników na grupy konjugacyjne²⁾.

Wiadomości z historycznej fleksji, niezbędne do pełnego zrozumienia archaizmów współczesnego języka oraz do poznania właściwości językowych utworów staropolskich i tekstów gwarowych zdobędzie studjujący najlepiej na podstawie *Fleksji Łosia w Gramatyce Akad.*

Pracę nad tem związęłem, ale jasnym ujęciem powinien studjujący zacząć od lektury paragrafów wstępnych,

¹⁾ Pewną pomocą w ćwiczeniach praktycznych ze słowotwórstwa mogą być przykłady, podane w II zeszytce Szobera *Podręcznika do nauki języka polskiego* str. 18/39.

²⁾ Podręcznik ten wyjdzie z druku w nakładzie Ossolineum.

przyczem szczególnie należy zwrócić uwagę na zawarte w § 5 wyjaśnienie o względności podziałów deklinacyjnych. Następnie §§ 8, 9, 10, 11 i 12 podają wzory prapolskiej odmiany rzeczowników. Wzory te powinno się opanować doskonale, by zapamiętać końcówki przypadkowe rozmaitych typów deklinacyjnych. Po takim przygotowaniu można przystąpić do studjum następujących paragrafów.

Niema w opracowaniu Łosia podobnego zestawienia dla konjugacji prapolskiej. Dobrze jest jednak po przerobieniu odnośnych paragrafów na podstawie zawartych tam wiadomości zestawić sobie w notatkach odpowiednie wzory.

O ileby pewne kwestje po przerobieniu *Fleksji* Łosia pozostawały nie dość jasne, można je przerobić obszerniej na podstawie Kryńskiego *Gramatyki* (większej). Materiału zaś do rozbioru w zakresie historycznej fleksji może dostarczyć H. Gaertnera *Pseudo-Orzechowskiego Ziemianin*, w którym wydawca podaje pod tekstem objaśnienia fonetyczne i fleksyjne z punktu widzenia historycznego.

3. Morfologia gwarowa.

Dział ten jest w zakresie gwaroznawstwa polskiego w znacznie mniejszym stopniu opracowany, aniżeli głosownia. Dla zyskania ogólnego poglądu trzeba dokładnie przerobić Nitscha *Mowy ludu polskiego*, rozdział III (Cechy morfologiczne), zwracając uwagę w miarę możliwości na to, jak się przedstawiają omawiane tam cechy na znanym nauczycielowi terytorjum wiejskiem. Obszerniejsze i szczegółowe wiadomości można znaleźć w *Dialektach polskich* Nitscha (Odmiennia §§ 15—21), krótkie zaś ujęcie zawiera *Podręcznik* Szobera (§§ 385—395).

C. SKŁADNIA.

Zasadnicze pojęcia składni współczesnego języka, przynajmniej w najogólniejszym zakresie wyniósł każdy ze szkoły średniej. Może je obecnie powtórzyć i utrwalić, przeczytawszy uważnie składnię z *Podręcznika Szobera* (§§ 249—305) lub z innej szkolnej gramatyki.

Właściwe studjum składni współczesnego języka powinno się oprzeć na opracowaniu Szobera w Gramatyce większej. Dobrze jest jednak przedtem przerobić ze *Składni Łosia* (w Gramatyce Akademji) rozdziały: *Co może być zdaniem?* oraz *Definicja zdania prostego*. Sformułowane tam określenie istoty zdania¹⁾ należy dokładnie rozważyć, ponieważ ułatwi to ogromnie zrozumienie zasadniczych pojęć składniowych²⁾. Szczególniejszą też uwagę należy zwró-

¹⁾ «Zdanie jest wyrażeniem językowym, odtwarzającym refleksyjną produkcję wyobrażenia złożonego, rozczłonkowanego na pojęcia szczegółowe, z których jedno jest pojęciem rzeczy, pojęciem rozciągłości w przestrzeni, a drugie — pojęciem stanu (czynności, cechy), pojęciem trwania w czasie, przyczem oba te pojęcia są rozważane w stosunku do pojęcia «ja» osoby mówiącej i do momentu mówienia».

²⁾ Pracę tę należy wykonać stosując podaną definicję do zdań, wybranych z jakiegokolwiek analizowanego tekstu mniej więcej w ten sposób: mamy np. zdanie *Promienie wczesnego słońca | padały na zwartą ścianę długich gałęzi świerkowych*. W zastosowaniu do przykładu pierwsza część definicji: «zdanie jest wyrażeniem językowym», jest zupełnie jasna. Co tu jednak stanowi wyobrażenie złożone? Jest niem pomyślany lub spostrzeżony przez mówiącego obraz lasu oświetlonego promieniami słońca. Mówiący chcąc wyrazić obraz, który w jego duszy był jednolitym, musi go «rozczłonkować na pojęcia szczegółowe». Jednym jest pojęcie rzeczy, drugim pojęcie czynności (stanu); — a więc w naszym przykładzie pojęciem rzeczy są: *'promienie'.....*, pojęciem czynności,

cić na pojęcie członu utożsamiającego i odróżniającego w grupach zdania (Łoś, str. 376). Pojęcie dwuczłonowości, znane już z nauki o znaczeniu i budowie wyrazów jest przy-

stanu *'padały'.....* W pojęciu *'promienie'* mieści się pojęcie stosunku do osoby mówiącej: formalnie jest to osoba trzecia, więc nie *'ja'*, nie *'ty'*, lecz *'one'*; pojęcie *'padały'* zawiera pojęcie stosunku czynności do chwili mówienia; formalnie jest to czas przeszły, wyrażający, że czynność *'padania'* uprzedziła chwilę mówienia. Te szczegółowe pojęcia mają swe odpowiedniki formalne (grupę podmiotu i orzeczenia), które w umyśle czytelnika powodują produkcję (wytworzenie) takiego samego wyobrażenia złożonego. Widzimy więc, że mówiący zdanie wykonywa pracę analityczną, słuchacz zaś syntetyczną.

Naturalnie trzeba sobie wyraźnie zdać sprawę, że to samo wyobrażenie zbiorowe, t. j. treść, może być rozczłonkowane na inne pojęcia szczegółowe, np. *Wczesne słońce | rzuciło promienie na zwartą ścianę długich gałęzi świerkowych* albo *Zwarta ściana długich gałęzi | wpatrywała się w cichej zadumie w promienie wczesnego słońca* i t. p. W każdym z tych zdań mamy wyrażone właściwie to samo wyobrażenie złożone, to samo zjawisko, ale w inny sposób jest ono rozczłonkowane, przy tym samym zresztą stosunku do pojęcia, «ja» i do chwili mówienia.

Definicję zdania można też uwidocznnić na takim wykresie:

		'nie ja'		
		I 'ja'	II 'ty'	III 'on'
1.	chwila następcza	<i>ja usłyszę</i>	<i>ty usłyszysz</i>	<i>on usłyszy</i> <i>Jan usłyszy</i>
2.	chwila mówienia	<i>ja słyszę</i>	<i>ty słyszysz</i>	<i>on słyszy</i> <i>Jan słyszy</i>
3.	chwila uprzednia	<i>ja słyszałem</i>	<i>ty słyszałeś</i>	<i>on słyszał</i> <i>Jan słyszał</i>

Zdania I, 1, 2, 3 wyrażają, że podmiot czynności = osoba mówiąca;
 « II, 1, 2, 3 » » » » = inna osoba w bliskim związku z mówiącą;

stępniejsze, ale równie ważne do rozróżniania części zdania pojedynczego lub też części zdań złożonych.

Poza tem uzupełnieniem, studjum składni winno się odbywać w kolejności opracowania Szobera (w *Gramatyce* większej). Należy jednak zwrócić szczególniejszą uwagę, by wiadomości teoretyczne utrwałać zapomocą równoległej analizy gramatycznej tekstów literackich, nie poprzestając na przykładach, zawartych w *Gramatyce* lub *Podręczniku* (Ćwiczenia).

Specjalne studjum historycznej składni jest na tym poziomie niekonieczne. Wyjaśnienie trudności składniowych, następczących się przy lekturze tekstów staropolskich znajdzie studjujący w *Składni Łosia* ¹⁾.

Studjum składni ogranicza się do współczesnego języka kulturalnego. Opracowań uwzględniających składnię gwarową brak zupełny. Punkt widzenia normatywny bywa stosowany w gramatykach oraz stylistykach szkolnych.

Zdania III, 1, 2, 3 wyrażają, że podmiot czynności = inna osoba bez związku z mówiącą;

«	I, II, III, 2	«	«	chwila	«	= chwila mówienia;
«	I, II, III, 3	«	«	«	«	poprzedza chwilę mówienia;
«	I, II, III, 1	«	«	«	«	następuje po chwili mówienia.

¹⁾ Punkt widzenia normatywny uwzględnia w szerokim zakresie Krasnowolskiego, *Systematyczna składnia języka polskiego*. Jakkolwiek jest to najpełniejszy i najkonsekwentniejszy obraz składni polskiej, nie zaleca się go do studjum teoretycznego, z powodu przestarzałej terminologii oraz czasem zbyt silnego wpływu teorii gramatyki łacińskiej. Natomiast podręcznik ten może oddać wielkie usługi przy nasuwających się wątpliwościach co do poprawności językowej.

III. MATERJAŁ WYRAZOWY I WYRAŻENIOWY.

Materiał wyrazowy i wyrażeniowy zbiera każdy człowiek od dzieciństwa i rozszerza go w miarę nauki naukami z rozmaitych zakresów życia. Kultura jednak jest tak silnie zróżniczkowana, że jeden człowiek nie potrafi ogarnąć całego zasobu wyrazów i wyrażen odnoszących się do jej materialnej i umysłowej strony. W każdym razie inteligentny człowiek powinien posiadać pewien zasób wyrazów i pojęć, któryby mu pozwalał na ogólną orientację we wszystkich zasadniczych dziedzinach życia. Wyrobienie takiego zasobu jest zadaniem szkoły ogólno-kształcącej, nauczyciel jednak powinien dalej jeszcze w tym kierunku pracować, gdyż będąc w ośrodkach prowincjonalnych, a zwłaszcza wiejskich, jednym z nielicznych przedstawicieli inteligencji, musi w każdym zakresie życia kulturalnego szybko się orjentować.

Trudno jest jednak w tym kierunku prowadzić systematyczne studia, gdyż uprawiając lekturę tylko z tym celem, doszlibyśmy do wytworzenia w pamięci jakiejś nieuporządkowanej encyklopedji. Można jednak cel ten osiągać przy sposobności. Czytając jakąkolwiek książkę, potrzebną nam w pewnym momencie, nie powinniśmy pominąć ani jednego wyrazu, którego znaczenia byśmy nie zrozumieli. W tym celu nauczyciel przy każdej pracy powinien mieć pod ręką słownik języka polskiego.

W obecnym momencie nie może wprowadzić każdy posiadać wielkiego *Słownika Lindego* lub t. zw. *Warszawskiego*. Pierwszy jest od lat wyczerpany, drugi przerasta ceną możliwość prywatnej jednostki. Trzeba więc poprzestać na trzech mniejszych słownikach:

- 1) *Słownik ilustrowany języka polskiego* (M. Arcta);
- 2) *Słownik 25.000 wyrazów obcych*;
- 3) Krasnowolski, Niedźwiedzki, *Słownik staropolski*.

Pożądanym byłby też *Słownik gwar polskich* Karłowicza, ale i ten jest wyczerpany tak, że do lektury książek zawierających wyrazy gwarowe nie mamy narazie dostępnej pomocy słownikarskiej.

Ponadto nauczyciel polonista powinien sobie jasno zdawać sprawę z pochodzenia wyrazów (rodzime, obce), ich wieku (archaizmy, neologizmy), zakresu normalnego użycia (literackie, powszechne, naukowe, potoczne, gminne, ludowe), dążąc zarazem do wprawy w ich wyborze i użyciu.

Teoretyczne poznanie tych kategorii ułatwią opracowania. Zagadnienia te w zakresie języka literackiego uwzględnia Łosia *Słowotwórstwo: Wiek wyrazów* (§§ 375—380, *Zamieranie wyrazów* (§§ 381—389), *Zapożyczenia* (§§ 390—395), *Nowotwory* (§§ 396—401). Nadto obszerniej o zapożyczeniach traktuje Brückner, *Wyrazy obce i ich znaczenie* (Walka o język s. 143—266). Z punktu widzenia psychologicznego omawia sprawę wyrazów obcych Gawroński w artykule *O podstawie psychologicznej zapożyczenia wyrazów obcych* (JP. VI, 1, 46, 73), przyczynki do unikania cudzoziemszczyzny w zasobie wyrazowym podają Przyjemski, Szukiewicz, Weyberg i redakcja *Języka Polskiego* w artykułach p. t. *O czystości mowy polskiej*, (JP. X).

Nadto w pewnych zakresach powinien studjujący zdać sobie sprawę ze skupień wyrazów przynależnych do pew-

nej dziedziny kultury. W tym celu należy przeczytać opracowania Zborowskiego *Wskazówki do zbierania nazw geograficznych*, Taszyckiego *Polskie nazwy osobowe*¹⁾, artykuły Łosia: 1) *Nazwy stopni pokrewieństwa i powinowactwa w dawnej Polsce* (JP. II, 1), *Od «ty» do «pan»* (JP. III, 1) oraz Nitscha *O nazwiskach t. zw. «polskich» i «szlacheckich»* (JP. VI, 116). Nadto pożądaną jest lektura działu *Z dziejów polskich wyrazów i zwrotów* w miesięczniku *Język Polski*.

Niemniej ważne jest chociażby ogólne poznanie prowincjonalnych właściwości językowych. Wystarczą tu artykuły: Danysza *Odrębności słownikarskie języka polskiego w Wielkopolsce w stosunku do Galicji* (JP. II, 243), Nitscha *Odrębności słownikowe Poznania, Krakowa, Warszawy* (JP. II, 261) oraz T. Lehra, *O mowie Polaków w Galicji wschodniej* (JP. II, 40).

Wreszcie należy zapoznać się ogólnie z właściwościami słownika gwarowego na podstawie Nitscha *Mowy ludu polskiego* (R. V i VI) lub *Dialektów* (III. Właściwości słownika § 22), przyczem o t. zw. geografji wyrazów zasięgnąć można ciekawych informacji z artykułów Nitscha *Zbieranie słownictwa ludowego* (JP. IX, 88, JP. X, 116).

Dla celów praktycznych trzeba nadto przerobić Wóycickiego *Stylistykę*: R. I. *Synonimika*, R. II. *Określenia*, R. VI. *Język mówiony i pisany, język literacki, języki specjalne, gwary; archaizmy, neologizmy*.

Wreszcie przy czytaniu utworów literatury pięknej, należy zwracać uwagę na osobliwości słownika, przyczem można zauważyć, że autorowie stosują je nietylko dla od-

¹⁾ Por. też artykuł Bystronia *Z historii polskich nazwisk rodowych. Nazwiska na -ski*, *Przegląd Współczesny*, Nr. 48, kwiecień 1925.

świeżenia swego stylu lub dla nadania utworowi kolorytu historycznego i lokalnego, ale też celem scharakteryzowania fikcyjnych postaci.

Informacje o zastosowaniu archaizmów w języku literackim można znaleźć w artykule Zborowskiego *Z dziejów języka nowopolskiego*; *Archaizowanie i archaizmy języka* JP. I, 131, 161, 199.

IV. STYLISTYKA.

W dotychczasowych działach gramatyki szło głównie o wyrobienie sobie poglądu na te zjawiska językowe, które cechują ogół Polaków, używających języka kulturalnego, ewentualnie większe ich grupy, mówiące gwarami. Prócz tego jednak można także z gramatycznego punktu widzenia badać sposoby mówienia poszczególnych jednostek, o ile one w głosowni, morfologii i składni różnią się od innych. Jest to zadaniem stylistyki naukowej (w przeciwstawieniu do stylistyki szkolnej).

Zdanie sobie sprawy z tego kierunku badań językowych jest również pożądane dla nauczyciela, który chociażby dla celów normatywnych powinien zwracać uwagę na jednostkowe właściwości językowe oraz starać się ustalić ich przyczyny. Tą drogą łatwiej będzie mógł im zapobiegać, o ile sprzeciwiają się normom poprawności.

Nadto stylistyczny punkt widzenia powinien stosować nauczyciel i przy własnej lekturze i przy prowadzeniu lektury z dziećmi, zwracając czasem uwagę na specjalne cechy języka autorów.

Ogólne informacje o zadaniach stylistyki zawierają opracowania: Wędkiewicz, Łoś, Nitsch, Kowalski, Rozwadowski, *O t. zw. stylistyce* (JP. VII, 37 i nast.); Gaertner, *O zadaniach stylistyki*; *Stylistyka jako metoda indywiduali-*

zująca; *Z metodologii stylistyki językowej* (JP. IX, 65) oraz Szober, *Zarys językoznawstwa* (w rozdziale Język a społeczeństwo).

Celem zapoznania się z dotychczasową stylistyką szkolną, wystarczy przerobić *Stylistykę* Wóycickiego.

V. ROZWÓJ JEZYKA POLSKIEGO.

W dziale tym idzie o wytworzenie sobie poglądu na stan polszczyzny we wszystkich działach gramatyki, rozpatrywanych równolegle w ciągu następujących po sobie wieków.

Przedewszystkiem należy tu zdać sobie sprawę z dzisiejszego stanu języka polskiego z punktu widzenia obszaru, jaki zajmuje. Wystarczająco informuje o tem książeczka Nitscha *O języku polskim* (Rozmieszczenie języka polskiego). Obszerniejszych wiadomości może studjujący zasięgnąć z szczegółowych artykułów Nitscha w *Języku Polskim* p. t. *Granice państwa a granice języka polskiego* (I. Polacy na dawnych Węgrzech JP. V, 97; II. Granica polsko-czeska JP. VI, 41; III. Granica polsko-niemiecka na Śląsku JP. VII, 97; IV. Południowa i zachodnia granica Wielkopolski JP. VIII, 33; V. Zachodnia granica polskiego Pomorza JP. IX, 80; VI. Północna granica polsko-niemiecka JP. X, 129).

Uwzględniając zaś zróżniczkowanie języka na gwary, trzeba poznać ich zasadnicze cechy także w sposób syntetyczny. Popularne przedstawienie znajdzie studjujący w *Mowie ludu polskiego* Nitscha (R. IV. Ugrupowanie gwar polskich). To samo zagadnienie przedstawia autor obszerniej w *Dialektach polskich* (Cz. II. Ugrupowanie i przegląd dialektów). Wreszcie zwięzłe, syntetyczne ujęcie podziału

dialektologicznego można znaleźć w *Mapie narzeczy polskich* Nitscha.

Ostatni (34) paragraf *Dialektów* Nitscha zawiera nadto krótkie uwagi o pochodzeniu języka kulturalnego oraz o jego stosunku do gwar ludowych. Uwagi te należy rozszerzyć lekturą następujących opracowań: Nitscha *O wzajemnym stosunku gwar ludowych i języka literackiego* (JP. I), Łosia *Pochodzenie polskiego języka literackiego* (JP. III, 113) Lehra-Splawińskiego *Problem pochodzenia języka literackiego* (Przegląd Współczesny, wrzesień, 1926) oraz Rozwadowskiego *Językoznawstwo a język literacki* (w książce: O zjawiskach i rozwoju języka).

Wraz z zagadnieniem pochodzenia języka literackiego wchodzimy w jego historję. W związku z tem należy sobie zdać sprawę ze stosunku języka polskiego wogóle do języków słowiańskich i indoeuropejskich, przyczem wystarczą tu wiadomości z książeczki Nitscha *O języku polskim* (3. Stosunki pokrewieństwa). Różnice głosowe w stosunku do języka prasłowiańskiego oraz fleksyjne w stosunku do języka prapolskiego przypomni sobie studjujący z głosowni i fleksji historycznej.

Z dalszego rozwoju historycznego powinien studjujący wyrobić sobie ogólny pogląd samodzielnie, na podstawie lektury, z notatkami, grupującymi osobliwości gramatyczne wedle działów gramatyki. Przedewszystkiem powinno się poznać *Bogurodzicę* z objaśnieniami Łosia (Książeczki Staropolskie), następnie przystąpić do czytania Drzewieckiego, *Tekstów do nauki języka staropolskiego* (Wiek XIV i XV), na których pozna stan polszczyzny w XIV i XV wieku. Język polski w XVI wieku powinien studjujący poznać na podstawie lektury Nitscha *Wyboru pism J. Kochanowskiego* i *Szachów J. Kochanowskiego* (Ks. Stp. Nr. 2)

oraz Gaertnera, *M. Reja Życiorys własny*, przy którym znajdzie krótko zebraną gramatykę XVI wieku. Nadto dla zorientowania się, na czem polega charakterystyka języka jednostkowego na tle ówczesnego języka polskiego może przeczytać Gaertnera *Ze studjów nad językiem polskim XVI wieku*.

Nie mamy takich wydawnictw tekstów staropolskich dla wieków następnych. Trzeba więc korzystać z wydawnictw literackich, dopełniając lekturę opracowaniami Nitscha *Galicjanie w wieku XV—XVII?* (JP. V, 53, 101, 151). Nadto ze względu na bogaty obraz kulturalny można przeczytać rozdziały IV i V z *Dziejów języka polskiego* Brücknera.

VI. METODYKA.

Z pośród istniejących podręczników metodyki języka polskiego zasługują na poznanie rozdziały, dotyczące gramatyki w książkach Drzewieckiego i Szobera, przy czem w tej ostatniej znajdują się prócz pozytywnych poglądów bogate uwagi krytyczne o dotychczasowych podręcznikach i metodach nauczania. Bardzo pożytecznym jest również poznanie *Wskazówek metodycznych do programu gimnazjum państwowego: Język polski* (Warszawa 1923).

Przedewszystkiem należy jednak poznać zbiorowy podręcznik metodyczny¹⁾ Klemensiewicza, Majewiczówny i Lehra-Splawińskiego, podający nie tylko dokładną interpretację planu nauczania gramatyki w szkole powszechnej z punktu widzenia metodycznego, ale nadto bogaty zasób lekcji przykładowych, opracowany według najnowszych poglądów metodycznych.

Z podręcznika tego można korzystać jako wzoru do ćwiczeń praktycznych. Podane w nim przykłady lekcji, przedstawiające ogólny schemat, należy opracowywać szczegółowo, uwzględniając pełnię materiału lekcyjnego oraz indywidualne okoliczności, w jakich nauczyciel pracuje (poziom umysłowy dzieci, dotychczas nabyte wiadomości z gramatyki i t. p.).

¹⁾ *Gramatyka polska w szkole powszechnej. Podręcznik metodyczny dla nauczyciela.* Nakład K. S. Jakubowskiego, Lwów 1926.

STUDJUM PRAKTYCZNE

I. REFERATY.

Ćwiczenia praktyczne, wynikające bezpośrednio z teoretycznego poznawania gramatyki, wskazano już w poprzednich rozdziałach. Podane są one oczywiście tylko przykładowo; ich ilość i zakres pozostawia się inwencji i potrzebie indywidualnej. To samo zastrzeżenie odnosi się też do niniejszego rozdziału, który zawiera wskazówki, jakie tematy nadają się do bardziej samodzielnego opracowania. Do opracowań tego typu należy przystąpić dopiero po ukończeniu studjum teoretycznego, tak, by można korzystać w nich z rozmaitych punktów widzenia gramatyki naukowej.

Wśród opracowań pisemnych należy przedewszystkiem rozróżnić referaty od rozprawek. W referatach idzie o zwięzłe i jasne ujęcie cudzych poglądów albo w formie bezpośredniego streszczenia, albo też w formie sprawozdania, połączonego z krytycznym oświetleniem poglądów autora. Materiału do zwyczajnych streszczeń mogą dostarczyć dzieła, wskazane w poprzednich rozdziałach, przy czem należy zwracać uwagę na momenty najistotniejsze, łączące się w nierozzerwalny łańcuch rozumowań, odrzucać zaś wszystko, co dla biegu rozumowania jest mniejszej wagi. O tych streszczeniach wspominamy dlatego, że są one pierwszym stadium przygotowawczem do referatów kry-

tycznych, które muszą się opierać o sumienne przestudjowanie paru książek na podstawie wiadomości, nabytych przy studjum teoretycznym.

Materiał do referatów krytycznych najlepiej w tym stadjum pracy brać z licznych podręczników szkolnych, niekoniecznie uznanych za najlepsze. Należy tylko zwracać uwagę, by referat opierał się na ich najnowszych wydaniach. Dla wykonania referatu należałoby naprzód przeczytać dokładnie jeden podręcznik, następnie drugi, notując podobieństwa i różnice.

Celem dydaktycznym tego typu referatów jest krytyczna lektura opracowań popularnych z zakresu gramatyki, z oparciem się o nabyte już teoretyczne wiadomości. Zarazem mogą one stanowić punkt wyjścia do metodycznej oceny podręczników.

Przykłady tematów:

- 1) *Porównać zakres i sposób przedstawienia głosowni opisowej:*
- a) w podręcznikach Kryńskiego¹⁾ i Szobera²⁾;
 - b) „ Szobera i Steina-Zawilińskiego³⁾;
 - c) „ Szobera i Niewiadomskiej⁴⁾;
 - d) „ Drzewieckiego⁵⁾ i Szobera;
 - e) „ Niewiadomskiej i Dzierżanowskiej⁶⁾;
 - f) „ Konarskiego⁷⁾ i Krasnowolskiego⁸⁾;

przyczem w referatach pod e) f) należy zwrócić szczególną, krytyczną uwagę, czy zawarte w tych podręcznikach wiadomości są zgodne z naukową głosownią opisową.

¹⁾ A. i M. Kryński, Gramatyka języka polskiego szkolna, M. Arct 1923. ²⁾ St. Szober, Gramatyka polska w ćwiczeniach, M. Arct. ³⁾ Stein-Zawiliński, Gramatyka języka polskiego, M. Arct. (wy-czerpane). ⁴⁾ C. Niewiadomska, Pierwszy, Drugi, Trzeci, Czwarty rok

- 2) *Porównać słowotwórstwo w podręcznikach szkolnych:*
 - a) Szobera i Kryńskiego;
 - b) Steina i Szobera;
 - c) Krasnowolskiego i Steina.
- 3) *Porównać deklinację w podręcznikach szkolnych:*
 - a) Szobera i Drzewieckiego;
 - b) Drzewieckiego i Kryńskiego;
 - c) Szobera i Benniego¹⁾.
- 4) *Porównać konjugację w podręcznikach szkolnych:*
 - a) Drzewieckiego i Kryńskiego;
 - b) Szobera i Steina-Zawilińskiego.
- 5) *Porównać składnię w podręcznikach szkolnych:*
 - a) Kryńskiego i Szobera;
 - b) Szobera i Krasnowolskiego;
 - c) Krasnowolskiego i Drzewieckiego.

Przy lekturze przygotowanej należy zwracać uwagę też na to, czy autorowie przestrzegają ustalonej terminologii gramatycznej. Oczywiście liczba tego rodzaju tematów może być znacznie większa, przyczem niekoniecznie trzeba obejmować referatem cały dział gramatyki, chociaż porównanie lepiej w całej jego pełni przeprowadzić, np. z głosowni można do pisemnego przedstawienia obrać tylko samogłoski lub spółgłoski i t. p., ale porównać trzeba przedstawienie całego działu.

gramatyki, Gebethner i Wolff. ⁵⁾ Drzewiecki, Początki gramatyki języka polskiego, Gebethner i Wolff 1920. ⁶⁾ Dzierżanowska, Niewiadomska, Warnkówna, Gramatyka języka polskiego z ćwiczeniami, Gebethner i Wolff, wyd. 10. ⁷⁾ Passendorfer-Konarski, Związła gramatyka języka polskiego, Ossolineum 1921. ⁸⁾ Krasnowolski, Gramatyka języka polskiego szkolna, M. Arct 1906.

¹⁾ Benni, Gramatyka polska w rozmowach i zadaniach, Zesz. I, Książnica 1923.

II. ROZPRAWKI.

Trudniejszym stopniem prac pisemnych, dostępnym tylko dla lepiej przygotowanych nauczycieli, są rozprawki, poświęcone drobniejszym zagadnieniom gramatyki, przede wszystkim opisowej, a polegające na samodzielnym zebraniu materiału, jego analizie, podziale na grupy i czasem na wnioskach ogólnych. Celem tych prac na tym stopniu jest przede wszystkim zaprawienie się do samodzielnej obserwacji zjawisk językowych, świadomego wyboru pewnego ich zakresu dla stwierdzenia jakiejś ogólnej zasady; czasem idzie tylko o samodzielne dojście do zasady, znanej już ogólnie z teoretycznego studjum, czasem zaś rozprawka taka może przynieść nowe wyniki. Powtóre studja oparte na tym typie rozprawek, dają nauczycielowi możliwość kontrowania zasad, podawanych przez podręczniki szkolne, a w razie wątpliwości ułatwiają mu samodzielne ich rozstrzygnięcie.

W opracowaniach tego rodzaju trzeba wyraźnie odróżniać poszczególne stopnie pracy. Przedewszystkiem należy się zapoznać z dotychczasowymi poglądami na pewne zagadnienie, studjując je z podręczników, wskazanych w poprzednich rozdziałach, a w miarę możliwości z rozpraw specjalnych, które podręczniki te przytaczają. To przygotowawcze studjum pozwala zarazem zorientować

się, w jakim kierunku należy gromadzić materiał i z jakich źródeł. Źródłem obserwacji mogą być albo żywe wypowiedzenia, o ile chodzi w pracy o gwary lub język potoczny, albo teksty literackie. Celem wyczerpującego zbadania jakiegoś zjawiska należałoby w zasadzie wyczerpać jak największą ilość źródeł. Ponieważ jednak w tego typu rozprawkach nie chodzi o pracę w pełnym słowa znaczeniu naukową, należy dobierać tematy i źródła tak, by niewielka ich ilość przynosiła dostateczny zasób materiału. Zbieranie materiału musi być skrupulatne, a więc z wybranych źródeł należy wynotować wszystko, co należy do tematu. Nie wolno więc pomijać nawet powtarzających się przykładów, gdyż czasem też ilościowy ich stosunek może być przydatny do wniosków. Przykłady należy zapisywać kolejno, tak jak się je spotyka w mowie lub tekście, ale nie w zeszycie, lecz na karteczkach jednakowej wielkości (najlepiej $\frac{1}{16}$ arkusza), zapisywanych po jednej stronie. Ten system notowania umożliwia potem klasyfikację przykładów wedle grup, a w grupach układ alfabetyczny. Cytat trzeba wypisać jak najdokładniej, w pisowni fonetycznej, ewentualnie w pisowni tekstu, z zaznaczeniem strony i książki, przyczem, gdy chodzi o zagadnienia fleksyjne, słowotwórcze lub składniowe, należy wypisać cały zwrot, a nawet zdanie potrzebne do zrozumienia, co znaczy wyraz lub jaka jest funkcja składniowa jego formy, zwrotu lub zdania. Przy zbieraniu słownictwa z zakresu kultury materialnej należy zapisać dokładnie znaczenie wyrazu, a dobrze jest też dodać wyjaśniający rysunek. Każdy przykład powinien być zapisany na osobnej karteczce, a więc lepiej jest unikać dopisywania podobnych przykładów na zapisanych już kartkach,

by na wyszukiwanie ich w nieuporządkowanym zbiorze nie tracić zbyt wiele czasu.

WZORY KARTECZEK

Fonetyka gwarowa:
Wymowa nosówek

(a)

k s u n c lit. książd

W. Rębowo (T. Kopera)

Słowotwórstwo:
Rzeczowniki na -ak

(*pierszak*)

*nieszczęsny pierszak,
któremu nigdy zadania nie
«wypadaly».*

Żer(omski) *Syz(yfowe prace)*
1922 s. 111.

Słownik:
Nazwy zwierząt domowych

(*cheta*)

*Drobne szkapki, ciagnące
wóz, chude i mizerne «che-
ty» bez żadnej prawie maści,
z wielkimi łbami, grzywami
i ogonami.*

Żer. *Syz.* 1922 s. 219.

Składnia:
Przedmiot bliższy

Dopraszam się łaski.

Żer. *Syz.* 1922 s. 51.

Zebrany na karteczkach materiał należy przejrzeć i ułożyć wedle pewnej zasady podziału. Zasada podziału, znaczeniowa lub formalna, wynika części z tematu, części z zebranego materiału. Po klasyfikacji otrzymamy szereg grup, w których zakresie trzeba przykłady ułożyć alfabetycznie.

Już przy układaniu materiału zarysowuje się zwyczajnie jakaś ogólna zasada, którą należy sformułować i sprawdzić na zebranych przykładach, czy zgodną jest z faktami, oraz jakie fakty i w jakich warunkach się od niej wylamują.

W przedstawieniu pisemnym wyników pracy

najlepiej jest zacząć od krótkiego przedstawienia c u d z y c h poglądów na określone tematem zagadnienie. Następnie należy przedstawić (spisać) sklasyfikowane przykłady, przyczem w tego rodzaju drobnych opracowaniach, zwłaszcza u początkujących, trzeba materiał podać bez opuszczeń. Wreszcie należy przedstawić wnioski i uogólnienia, z dokładnym ich umotywowaniem. Przykładów i następczących się z nich zagadnień wątpliwej natury, których studjujący nie może sam z pomocą podręczników rozwiązać, nie można w opracowaniu pisemnym pomijać, ani też bez absolutnej pewności w sposób kategoriyczny ich rozstrzygać. Następczące się wątpliwości należy stwierdzić na właściwym miejscu rozprawki zaznaczając, czy i jakie rozwiązanie trudności studjującemu się nasuwa.

Dobrze jest wreszcie znaleźć jakąś rozprawkę, o podobnym (ale nie identycznym) temacie, wymagającą analogicznej metody, na którejby studjujący mógł się w pracy i przedstawieniu jej wyników wzorować. Oczywiście powyższe uwagi, dotyczące kilku stopni pracy, nie mogą w całej rozciągłości odnosić się do wszystkich tematów. Przeważna część rozprawek musi się ograniczyć tylko do sumiennego zebrania i rozklasyfikowania materiału. Dojście do szerszych, uogólniających wniosków byłoby możliwe dopiero przez oparcie badań o bogaty materiał gwarowy lub historyczny, a nawet porównawczy słowiański. Badania tego typu należą już do pracy naukowej w ścisłym tego słowa znaczeniu i przekraczają zakres niniejszych wskazówek.

Tematy rozprawek trzeba wybierać bardzo przezornie. Najstosowniejszymi na tym stopniu studjów są opracowania drobniejszych zagadnień gramatyki opisowej, przyczem można albo sprawdzać na samodzielnie zebranym materiale

ustalone przez gramatykę zasady, albo też starać się o rozwiązanie szczegółów jeszcze niezbadanych. Również pożądaną są opracowania opisowe z zakresu dialektologii polskiej. Nastreńczają one więcej trudności przy zbieraniu materiału, ale zato mają pewną wartość naukową, zwłaszcza o ile dotyczą mniej dokładnie zbadanych okolic. Natomiast w bardzo ograniczonym stopniu nadają się do opracowania tematy z zakresu gramatyki historycznej. Wymagają one szczegółowej znajomości dziejów języka polskiego, często i metody porównawczej, a wreszcie obszerniejszej literatury przedmiotu, o którą poza miastami uniwersyteckimi jest bardzo trudno.

W wyborze i opracowaniu tematu dobrze jest oczywiście zasięgnąć fachowej rady. Poniżej podaję wybór tematów, sformulowanych tak, by studjujący mógł je wykonać nawet w środowisku wiejskim, opierając się tylko o podręczniki wymienione w poprzednich rozdziałach.

1. Głosownia.

1) *Opis własnego systemu głosowego.* Temat, łączący się z wstępnymi ćwiczeniami praktycznymi z głosowni opisowej, łatwy ze względu na możliwość ustawicznego eksperymentowania celem zebrania materiału, trudny zaś ze względu na konieczność subtelnej autoobserwacji. Wymaga poznania na najpełniejszej ilości przykładów własnych artykulacji według układu *Fonetyki* Benniego. Opis Benniego będzie tu stanowił sprawdzian dla ustalenia indywidualnych odchylen. W pisemnym przedstawieniu wyników należy krótko wskazać zgodności z opisem Benniego, natomiast obszerniej i dokładniej indywidualne odchylenia od normalnej wymowy ogólnopolskiej.

2) *Opis systemu głosowego małego dziecka* (np. 2, 3-letniego). Obserwacja opierać się musi tylko na spostrzeganiu słuchowym, wyjątkowo też wzrokowym. Materiał należy zbierać na karteczkach, notując przy każdej sposobności przykłady. Szczególnie należy zwracać uwagę tak przy obserwacji, jak i w przedstawieniu pisemnym na odchylenia od mowy ludzi dorosłych (np. *l* zam. *r—s'*, *z'* zam. *š, ž* i t. p.). Ogromnie wartościowe są opisy, uwzględniające moment rozwojowy, a więc nie ograniczające opisu do jednej epoki życia dziecka, ale opierające się na dłuższym okresie, np. od niemowlęstwa do 3-ich lat i t. p.

3) *Opis właściwości głosowych dzieci szkolnych lub otoczenia.* Opis systemu głosowego jednego dziecka powinien być pełny do wieku, w którym dziecko dostosuje się do wymowy dorosłych. Badanie fonetyczne może obejmować i lata późniejsze, ale wtedy należy materiał gromadzić na podłożu większego zbiorowiska, np. klasy, ewentualnie jeśli chodzi o ludzi dorosłych, środowiska koleżeńkiego. Przy zbieraniu materiału trzeba notować nazwisko osoby, od której przykład pochodzi, jej wiek i miejsce urodzenia. W przedstawieniu pisemnym wyniku pracy należy się trzymać systematyki Benniego.

Materiał gwarowy nastrocza również mnóstwo tematów, przyczem wiele praktycznych uwag zawierają J. Baudouina de Courtenay, *Wskazówki dla zapisujących materjały gwarowe na obszarze językowym polskim*¹⁾, np.:

4) *Teksty gwarowe.* Zapisywanie tekstów gwarowych wymaga wprawy w notowaniu fonetycznym oraz uświadomienia sobie właściwości miejscowej wymowy. Można no-

¹⁾ Krótki artykuł ogłoszony w wydawnictwie *Materiały i Prace Komisji Językowej Akademii Umiejętności*, tom I (wyczerpany).

tować wszelkiego rodzaju wypowiedzenia, nawet nie stanowiące skończonej całości, a więc opowiadania, legendy, pieśni, zagadki, rozmowy i t. p. Cały wysiłek zbieracza powinien być zwrócony na dokładność fonetyczną zapisu, przyczem nie można zmieniać wyrazów, form, szyku i składni. Należy zaczynać od krótszych wypowiedzeń, dających się łatwiej ogarnąć pamięcią. Na zbieranie zasługują też listy ludowe, w których odzwierciedlają się często właściwości wymowy.

Zebrane teksty mogą być materiałem do specjalnych opracowań gwarowych, przyczem materiał ten można celowo uzupełniać odpowiednio prowadzoną rozmową lub obserwacją, np.:

5) Wymowa samogłosek ustnych; 6) Samogłoski pochylone; 7) Samogłoski nosowe; 8) Spółgłoski wargowe; 9) Spółgłoski przednio- i średniojęzykowe; 10) Spółgłoski tylnojęzykowe; 11) Spółgłoski półotwarte; 12) Upodobnienia; 13) Fonetyka międzywyrazowa.

Studjum każdego z wymienionych tematów należy oprzeć na dokładnem opracowaniu odpowiednich paragrafów w *Dialektach polskich* Nitscha. Oczywiście wszystkie te tematy mogą być traktowane poszczególnie, albo też łączone w większe kompleksy zagadnień, np. *Samogłoski, Spółgłoski, Synteza głosek*, albo najszerszej: *Głosownia pewnej gwary*.

Z innych tematów, nadających się do wykonania na tekstach literackich, wymienimy:

14) *Przegłos* *é* || *ó*; 15) *Przegłos* *ê* || *'a*; 16) *Ruchome e*; 17) *Oboczność e* || *o*.

Tematy te wymagają zebrania materiału z jakiejś obszerniejszej książki dowolnej treści (np. powieści). Celem opracowania jest uwidocznienie na własnych przykładach

przy temacie 14) i 15), o ile dzisiejszy język zachowuje jeszcze dawne warunki tej wymiany, a nadto ułożenie przykładów w pewne kategorie morfologiczne, które charakteryzuje jedna lub druga strona oboczności, np. ad 14) samogłoskę *ó* mają formy 1. os. 1. p. czasu teraż. *niosę, wiodę*; ad 16) ruchome *e* mają wyrazy rozwinięte przyrostkiem *-ek* i t. p.

Z zakresu fonetyki historycznej nadaje się do opracowania temat:

18) *Samogłoski pochylone* (na podstawie wymienionych w rozdziale V przedruków z XVI wieku):

np. a) *Samogłoski pochylone á, ó, é, o, na miejscu wzdłużonych przez zastępstwo*;

b) *Samogłoski pochylone á, ó, é, o, na miejscu długich wskutek ściągnięcia*.

Zebrany materiał należy ułożyć według kategorii morfologicznych tak, jak np. w wydaniu Reja, *Życiorysu*, przyczem możnaby ilość kategorii powiększyć opierając się na §§ 115 — 119 *Głosowni* Łosia,

Nadto można na wskazanych tekstach zebrać, ustematyzować i objaśnić inne właściwości w zakresie samogłosek oraz spółgłosek w zaleconych w rozdziale V tekstach staropolskich. Pewną pomocą dla zapoznania się z historyczną fonetyką polską mogą być wreszcie tematy np. *Pisownia Szachów Kochanowskiego* i t. p.

2. Słowotwórstwo.

Przy zbieraniu materiału słowotwórczego należy specjalną uwagę zwrócić na wybór źródeł, by niewielka ich ilość dostarczyła nam dostatecznego zasobu przykładów np.:

19) *Wyraży zdrobniałe*. Obfity materiał najlepiej można znaleźć w książkach dla dzieci. Zebrane przykłady można rozpatrzeć *a*) ze stanowiska formalnego, klasyfikując je według przyrostków i dochodząc do uogólnienia, że takie a takie przyrostki tworzą takie a takie rzeczowniki, przymiotniki i przysłówki zdrobniałe i *b*) ze stanowiska znaczeniowego, klasyfikując je według kategorii przedmiotów i właściwości, które mogą być wyrażane wyrazami zdrobniałymi.

20) *Wyraży powiększające (zgrubiałe)*. Wskazówki co do wykonania te same, co przy 19). Materiał można znaleźć też w książeczkach dzieciennych, ewentualnie w utworach odtwarzających rubaszny sposób mówienia (np. w Trylogji Sienkiewicza).

21) *Nazwiska na-ski*. Materiał można znaleźć w spisach ludności lub księgach adresowych. W wykonaniu tematu należy zwrócić uwagę na moment formalny *a*) od jakich wyrazów (rdzennych czy rozwiniętych) urabia się twory *na-ski*, *b*) przyczem jakim zmianom ulega ich końcowa spółgłoska łącznie z przyrostkowem *-s-*, *c*) od jakich kategorii znaczeniowych się je tworzy.

22) *Rzeczowniki oderwane na-nie*. Materiał najłatwiej znaleźć w książkach naukowych, czasem też w psychologicznych romansach. Formalnie chodzi tu o wskazanie od jakich czasowników da się je tworzyć, znaczeniowo: jakie posiadają zasadnicze znaczenia, np. *mienie* = majątek, przedmiot posiadania, *posiadanie* = czynność, stan posiadania i t. p. Strona semantyczna pracy wymaga ścisłości myślenia, z tego względu dobrze jest przygotować się do niej dokładną lekturą rozprawy Twardowskiego *O czynnościach i wytworach*¹⁾.

¹⁾ Kraków 1911.

23) *Rzeczowniki na-stwo*. Materiału należy szukać raczej w dziełach treści rozumującej. (Wskazówki metodyczne p. temat 21).

24) *Rzeczowniki na-ek*. Materiału dostarczy każdy obszerniejszy tekst. Pod względem formalnym należy rozważyć od jakich wyrazów tworzy się ten typ rzeczowników, a nadto jakie kategorie znaczeniowe dadzą się tu wyróżnić.

25) *Stopniowanie opisowe przymiotników*, 26) *przysłówek*. Należy rozważyć jakie przymiotniki lub przysłówki mają z reguły lub zazwyczaj stopniowanie opisowe.

Tematy 19) 20) 24) 25) mogą być też oparte na materiale gwarowym. Z zakresu dialektologii nasuwają się nadto takie przykłady tematów jak np.:

27) *Urabianie nazwisk żeńskich*. Celem opracowania jest wykazanie, zapomocą jakich przyrostków urabia się nazwiska żon i córek.

28) *Nazwy osobowe pospolite, zwłazcza osób działających*. Idzie tu o wykazanie, jakie przyrostki formują rzeczowniki osobowe.

U w a g a: Tematy 22), 23), 25) można rozszerzyć materiałem historycznym, zebranych przy sposobności lektury utworów staropolskich.

3. Fleksja.

W zakresie fleksji nadają się do opracowania te formy deklinacyjne lub konjugacyjne, które mają dwojakie końcówki np.

29) *Forma dopełniacza l. poj. rzeczowników męskich (-a, -u);*

30) *Forma celownika l. poj. rzecz. męskich (-owi, -u);*

31) *Forma miejscownika l. poj. rzecz. męskich (-e, -u);*

32) *Forma mianownika l. mn. rzecz. męskich (-i, -owie, -e, -y).*

W opracowaniu wymienionych tematów należy sprawdzić na możliwie wielkiej ilości przykładów, czy uogólnienia, wymieniane w gramatykach są słuszne oraz jakie są od nich uchylenia. Temat 32) daje nadto sposobność do uwag znaczeniowych i stylistycznych, o ile ten sam rzeczownik przybiera raz tę, raz ową końcówkę, np. *anieli, aniołowie, anioły* i t. p. Materiału może dostarczyć jakakolwiek współczesna powieść.

Z deklinacji staropolskiej nadają się do opracowania na podstawie materiału zebranego z wskazanych w rozdziale V tekstów następujące tematy:

33) *Deklinacja rzeczowników męskich*, 34) *żeńskich*, 35) *nijkich w języku staropolskim* albo też 36) *Forma celownika, narzędnika, miejscownika l. mn. rzeczowników męskich, żeńskich i nijakich* i t. p. (temat ten należy opracować łącznie, nie dzieląc go na poszczególne opracowania wedle przypadków i deklinacyj).

Z zakresu deklinacji zaimkowej:

37) *Kiedy używamy form: jego, jej, jemu, ich, a kiedy: niego, niej, niemu, nich?*

38) *Kiedy używamy form: jego, niego, jemu, niemu, a kiedy form enklitycznych: go, mu.*

Do obu tych tematów znajdzie studjujący pewne wskazówki w niektórych podręcznikach, należy jednak podaną tam zasadę skontrolować na jak najliczniejszych przykładach, przyczem może uda się zasady te sformułować bardziej szczegółowo.

Konjugacja nastęcza nieco mniej tematów, dających się opracować na tym stopniu, np.:

39) *Forma czasu teraźniejszego od czasowników na -ywać.* (np. *wykonywać*). Ponieważ w dzisiejszym języku literackim widoczne jest wahanie *-yvam -uje*, można na trzech lub

czterech najnowszych powieściach zebrać materiał nastęczający ogólny wniosek, które czasowniki zachowują dawną końcówkę *-yvam*, a które ją zastępują przez *-uje*.

40) *Czas przeszły od czasowników na -nąć*. W języku, zwłaszcza potocznym spotyka się często wahanie w formowaniu czasu przeszłego od czasowników na *-nąć*, np. *kopnąć*, ale *bodajby cię gęś kopta!* i t. p. Zadaniem pracy byłoby wykazanie na możliwie obfitym materiale, które czasowniki formują czas przeszły od tematu bezokolicznika, a które bezpośrednio od pierwiastka, przyczem może uda się wskazać przyczynę.

41) *Ruchomość końcówek czasu przeszłego*. Końcówki czasu przeszłego można odłączać od tematu czasownikowego i łączyć z dowolnymi wyrazami w zdaniu. W opracowaniu należy ustalić, w jakich okolicznościach możliwe jest to odłączanie końcówek, oraz z jakimi wyrazami się najczęściej łączą.

42) *Czas przyszyt złożony*. Ma on dwojaką formę: *będę* z bezokolicznikiem albo z dawnym imiesłowem na *-t*. Zadaniem opracowania jest sprawdzić na bogatym materiale, kiedy się używa jednej lub drugiej formy, oraz w jakim następstwie składników, wreszcie czy z obiema formami łączą się jakieś różnice znaczeniowe.

Wreszcie jako ogólny temat z fleksji staropolskiej nastęcza się opisanie:

43) *Liczby podwójnej w deklinacji i konjugacji staropolskiej*, oparte na materiale, zebranym z *Tekstów Drzewieckiego* oraz *Bogurodzicy*, *Wyboru pism* i *Szachów* Kochanowskiego i *Życiorysu* Reja. Na podstawie zebranego i sklasyfikowanego według typów fleksyjnych materiału należy ustalić wzory deklinacji i konjugacji w liczbie podwójnej, popierając je wyliczonymi przykładami.

W dziedzinie dialektologii można ująć w syntetycznym temacie **44) Właściwości fleksyjne** pewnej gwary. Materiał można w tym wypadku zbierać albo na zapisanych przez siebie tekstach fonetycznych, albo zapisując wyłącznie osobliwości fleksyjne (w całych zwrotach). Wskazówki, co należy zaobserwować, podają §§ 15 — 21 *Dialektów* Nitscha. Oczywiście temat ten można rozbić na dwa mniejsze, przedstawiając, albo a) *deklinację* albo b) *konjugację gwarową*.

4. Składnia.

45) Znaczenie mianownika, dopełniacza, celownika...; czasu teraźniejszego, przeszłego... trybu orzekającego, przypuszczającego i t. d. Zagadnienia te muszą być oczywiście rozbite na poszczególne tematy, do których wzór studujący znajdzie w *Składni* Łosia. Celem opracowań jest zebranie bogatego materiału, odpowiednie jego ułożenie i określenie zasadniczych funkcji w zdaniu.

46) Forma okoliczników: miejsca, czasu i t. d. Uwagi p. wyżej.

47) Forma orzecznika przymiotnikowego. Obok orzecznika przymiotnikowego w mianowniku, spotykamy bardzo często przymiotnik w narzędniku. W opracowaniu chodzi o znalezienie ogólnej zasady, kiedy przymiotnik ma formę mianownika, kiedy zaś narzędnika.

Samodzielne wyniki może przynieść też badanie szyku wyrazów w zdaniu. Nastęrcza się tu mnóstwo tematów np.:

48) Szyk przydawki dopełniaczowej; 49) Szyk przymiotnika przy rzeczowniku określanym także przez dopełniacz; 50) Szyk czasownika i przysłówka; 51) Szyk przymiotnika i przysłówka; 52) Szyk dwu przysłówek; 53) Szyk wyra-

zów w zdaniu pytającym; 54) Szyk wyrazów w zdaniu rozkazującym.

Nieco wskazówek metodycznych do tego typu opracowań znajdzie studujący w rozprawie Gaertnera *O szyku przymiotników* (Wyd. T. M. J. P. Gebethner i Wolff, 1924).

Nie zaleca się natomiast tematów ze składni historycznej i gwarowej, wymagają one bowiem zbyt licznych źródeł, ewentualnie wielkiej liczby zapisanych samodzielnie tekstów.

5. Słownik.

Ogromnie wdzięcznym i może najłatwiejszym polem do początkowej pracy samodzielnej jest zbieranie słownictwa. Nie wskazuje się tu tematów z języka w ścisłym słowa znaczeniu literackiego, gdyż samo zebranie materiału nie daje tu zadowolenia, a opracowanie go naukowe przekracza możliwość początkującego pracownika. Natomiast z wielkim zainteresowaniem można zbierać i systematyzować słownik życia codziennego oraz ludowego, przyczem jako punkt wyjścia trzeba obrać albo pewne środowisko (o ile możliwości w pełni wyczerpać cały materiał), albo pewien zakres kultury materialnej lub duchowej np.:

55) Słownik małego dziecka. Wzór metodyczny można znaleźć w artykule Kutrzebowej, *Słowniczek półtorarocznej dziewczynki*, *Język Polski* VI. Przy zbieraniu słownika warto też zwracać uwagę na słowotwórstwo i fleksję, a ciekawsze właściwości podać pod odpowiednimi wyrazami.

56) Słownik familijny. Byłby to zbiór wyrazów specjalnych, używanych w życiu codziennym tylko jednej rodziny. Wzór metodyczny: Zborowski, *Język familijny*, JP. IV, 54, 90.

57) *Słownik szkolny*. Wyrazy i wyrażenia uczniowskie oraz terminologia nauczycielska, odnosząca się do klasyfikacji i t. p. stosunków szkolnych.

58) *Nazwy geograficzne*. Dokładne wskazówki podaje Zborowski, *Wskazówki do zbierania nazw geograficznych*.

59) *Nazwiska*. Wskazówki zawiera książeczka Taszyckiego, *Polskie nazwy osobowe*.

60) *Etymologia ludowa*. Wyrazy ludowe, zmienione przez lud w swem brzmieniu przez skojarzenie z podobnymi bardziej znanymi wyrazami, np. *lamentarz* < *elementarz* & *lament*, *wytrzniosz* < *weterynarz* & *wytrznąć* i t. p. O ileby ktoś chciał się systematyczniej zająć zbieraniem i klasyfikacją tego rodzaju tworów, powinien przeczytać §§ 41—51 Baudouina de Courtenay, *Charakterystyki psychologicznej języka polskiego*¹⁾.

61) *Wyrazy oznaczające ubranie i jego części*; 62) *Sprzęty domowe*; 63) *Sprzęty kuchenne, gotowanie, potrawy*; 64) *Budownictwo wiejskie*; 65) *Uprawa roli*; 66) *Rośliny*; 67) *Nazwy zawodów i ich żartobliwe przezwiska*; 68) *Nazwy własne zwierząt domowych (krowy, konie, psy)*; 69) *Nazwy urzędów i czynności urzędowych w brzmieniu ludowem*; 70) *Terminologia biatyki (broń, czasowniki oznaczające: 'bić'; przysłówki oznaczające intensywność czynności)*; 71) *Określenie powierzchowności ludzkiej*; 72) *Wyrazy oznaczające zjawiska akustyczne i optyczne oraz powodujące je czynności*; 73) *Zjawiska atmosferyczne*; 74) *Nazwy obrzędów ludowych*; 75) *Nazwy chorób*; 76) *Nazwy właściwości duchowych*; 77) *Nazwy przeżyć duchowych (myślenie, wola, uczucie: radość, strach i t. p.; rzeczowniki, czasowniki, przymiotniki i przysłówki)*; 78) *Spo-*

¹⁾ Encyklopedia Akademii Umiejętności, *Język polski i jego historia*, Cz. I (wyczerpane). Tam znajdzie literaturę przedmiotu też niestety przeważnie niedostępną w handlu księgarskim.

soby liczenia (przedmiotów, czasu, przestrzeni); 79) *Odpowiedzi na kwestjonariusze gwarowe*.

Jako typ opracowań specjalnie kształcących i posiadających nadto wartość dla naukowej dialektologii polskiej poleca się czynny udział w pracy nad zbieraniem słownictwa ludowego, zapoczątkowanej i prowadzonej przez prof. K. Nitscha.

O celu naukowym tej akcji poucza najlepiej jego odezwa do miłośników języka polskiego.

«Tak badania gramatyczne jak i słownikowe nie mogą się obejść bez obfitego i dokładnego materiału gwarowego. Narzecza ludowe przechowują w sobie mnóstwo starych form i wyrazów, świadczących nieraz nie tylko o dawnej postaci językowej, ale też o pierwotnej polskiej kulturze, czy to materialnej (nazwy z zakresu przyrody, gospodarstwa, rzemiosł) czy duchowej (zwyczaje, obrzędy). Ponieważ te wyrazy, a nieraz i odpowiadające im przedmioty w dzisiejszej przelomowej epoce z dnia na dzień giną, przeto zachodzi pilna potrzeba ocalenia ich dla nauki. W tym celu przystępujemy do systematycznego badania słownictwa ludowego w związku z kulturą ludową, co można przeprowadzić wyłącznie przy pomocy szerszych kręgów społeczeństwa. Zwracamy się więc do inteligencji wiejskiej: nauczycieli, księży, większych i mniejszych rolników, a też do wszystkich osób pochodzących ze wsi, z prośbą o dostarczanie odpowiedzi na kwestjonariusze, które posyłać będziemy każdemu chętnemu do współpracy.

Stali współpracownicy wymieniani będą w czasopiśmie «Język Polski».

Poza celem naukowym, który w początkach pracy samokształceniowej musi oczywiście pozostawać na dal-

szym planie, współpracownictwo w tej ankiecie jest ogromnie celowym sposobem uzyskania wprawy w notowaniu fonetycznym tekstów i wyrazów ludowych, świadomego studjowania form gwarowych oraz właściwości słownikowych z punktu widzenia pewnych zakresów kultury materialnej i duchowej. Opracowywanie kwestjonariuszy gwarowych jest znakomitem wprowadzeniem w samodzielne studjum gwar i zczasem może współpracowników zachęcić do pełniejszej pracy w tym kierunku.

Przy zbieraniu słownictwa ludowego należy przestrzegać zasad ogólnych, które również podaje wspomniana odezwa:

«1. Oznaczyć i scharakteryzować miejscowość, podając:

Nazwę osady (wsi, miasteczka...), z której pochodzą wiadomości, w postaci urzędowej i w brzmieniu ludowym, z dodaniem dopełniacza, przymiotnika i nazwy mieszkańców, np. *Czarna, Cârna, do Cârnyj, cârniejski, cârniany*; jej rodzaj: dawna wieś gospodarska, osada przemysłowa, folwark, nowa kolonia...; ilość mieszkańców i samodzielnych gospodarstw.

Przynależność do parafji, gminy, powiatu.

Język ludności: czy cała mówi po polsku? czy może jeszcze niedawno starsi używali innego języka? czy dużo jest przybyszów, skąd i kiedy przybyli?

2. Wszystkie wyrazy zapisywać ściśle tak, jak je w danej wsi wymawia ludność miejscowa, w razie wahań uwzględniając przedewszystkiem język ludzi starszych. Najlepiej posługiwać się ortografią fonetyczną, np. *pseńica na pâsku rósć ne beńże, zyto mǎ dnyksom suóme*. W razie potrzeby wymowę objaśnić.

3. Wyrazy podawać ile możności z całym zwrotem,

w razie potrzeby dodawać szkicowy rysunek, słowem wszystko, co się może przydać do dobrego zrozumienia rzeczy. Odpisywać nawet na pytania napozór zbyteczne, bo i najpospolitszy wyraz może w pewnej gwarze nie istnieć albo mieć jakieś odrębne znaczenie.

4. Przy swoim imieniu i nazwisku podać zawód, dodając, jak dawno się mieszka w omawianej miejscowości, a jeśli od dziecka, czy się daną gwarą samemu mówiło».

Dotychczas ogłoszono dziewięć kwestjonariuszy: Nr. 1. Nazwy pokrewieństwa. Nr. 2. Cepy. Nr. 3. Ciało ludzkie. Nr. 4. Zwierzęta dzikie (niehodowane). Nr. 5. Rachuba czasu. Nr. 6. Pogoda. Nr. 7. Jarzmo. Nr. 8. Sanie. Nr. 9. Barwy. — Kwestjonariusze te przysyła na żądanie: Słownikarnia Polskiej Akademji Umiejętności tym, którzy pragną z nią w tym kierunku współpracować (dla prof. K. Nitscha, Kraków, Sławkowska 17).

* * *

Oczywiście można też obierać tematy syntetyczne, ujmujące zagadnienia kilku działów gramatyki, np.:

80) *Język małego dziecka.*

81) *Błędy językowe u dzieci szkolnych* (na podstawie ich ćwiczeń pisemnych). Wzór metodyczny: Kubiński *Błędy ortograficzne i językowe uczniów lwowskich*, JP. VIII, 145.

82) *Językowe właściwości pewnej gwary* (na podstawie listów ludowych). Wzór: Lehr(-Splawiński), *Listy ludowe z Żarówki*, Materiały i Prace Komisji Językowej t. V (wyczerpane).

83) *Opis gramatyczny pewnej gwary.* Wzory: patrz

literatura wymieniona w *Gwarze rębowskiej* Malinowskiego, (Bibl. Sluch. P. W. K. N. w Lublinie Nr. 5).

Rzecz oczywista, że te obszerniejsze tematy wymagają gruntowniejszego przygotowania i wprawy nabytej przez opracowanie jednego referatu i jednej rozprawki na temat o węższym zakresie. Wogóle zaś przy wykonywaniu pracy pożądanym byłby kontakt studującego z fachowcami.

6. Metodyka.

Jako prace pisemne z zakresu metodyki nauczania zaleca się opracowywanie planów lekcji na dowolny temat, określony programem nauki w szkołach powszechnych na oddział V lub VI. Plan taki należy opracować jak najsumienniejszy, a więc nie opierać się tylko na własnej intuicji metodycznej, ale zbadać krytycznie ujęcie tegoż tematu w podręcznikach szkolnych z rozmaitych punktów widzenia, a zatem:

- 1) zgodności z wynikami nauki o języku;
- 2) zgodności z postulatami metodycznymi:
 - a) z celem nauki o języku w szkole,
 - b) z zasadą pogłębienia, indukcji, samodzielności i ciągłości,
 - c) z poziomem umysłowym dzieci.

Po takim przygotowaniu nauczyciel może zbudować plan, konieczny na oryginalnym materiale przykładowym, astręczającym się z toku lekcji, starając się unikać błędów i usterek, zauważonych w podręcznikach.

Pisemne przedstawienie powinno zawierać obok pozytywnego planu lekcji, jego szczegółowe umotywowanie, z krytycznym omówieniem opracowania odpowiedniego tematu w podręcznikach.

SŁOWNICZEK

Ablativus, p. przypadki.

absorpcja morfologiczna, proces, polegający na przeniesieniu w naszym poczuciu językowym: a) części przyrostka do pierwiastka, np. *ob-uc* > *o-buc* lub b) części tematu do końcówki, np. *woda-mi* > *wod-ami*. Jest ona wynikiem perintegracji (zob.).

abstracta, p. rzeczowniki.

abstrakcja (abstrahowanie), proces polegający na wyłączeniu (odrywaniu) pewnych cech z jakiejś całości.

accusativus, p. przypadki.

actionis nomen, p. rzeczowniki.

activum, p. czasowniki II 4.

acutus, p. akcent.

adiectivum, p. wyrazy II.

adverbium, p. przysłówki.

afrykaty, p. spółgłoski.

afazja, upośledzenie w zdolności mówienia.

afiksy, p. wyrazy I B.

agentis nomen, p. rzeczowniki.

***akcent**, wyróżnienie pewnych zespołów wymawianiowych przez silniejszy wydech (akcent wydechowy = ekspiratoryczny czyli ***przycisk** lub zmienny ***ton** (akcent toniczny = muzykalny czyli przyśpiew).

* Gwiazdką są oznaczone nazwy zawarte w Polskiej terminologii gramatycznej, uchwalonej na Zjeździe gramatyków Polskich w Krakowie do. 17 i 18 II. 1921.

Rozróżniamy: a) akcent zdaniowy — wyróżnienie pewnego wyrazu lub kilku wyrazów w zdaniu; b) akcent wyrazowy — wyróżnienie głosowe pewnej zgłoski w wyrazie; c) akcent zgłoskowy czyli intonacja — różnica co do wysokości (i siły głosu) w obrębie jednej i tej samej zgłoski. Rozróżnia się akcent zgłoskowy (intonację) rosnący (wznoszącą się, acutus, akut) i opadający (circumflexus, cyrkumfleks). Dla języka prasłowiańskiego przyjmuje się prócz tych dwu, jeszcze intonację nowoakutową (też rosnącą) i nowocyrkumfleksową (też opadającą). Zmiany akcentu zgłoskowego nazywają się metatonją. W języku polskim nie rozróżnia się akcentu zgłoskowego.

- akuratywny rodzaj**, p. czasowniki I B 4.
akut, p. akcent.
aliteracja, p. rytm.
alternacje, alternanty, p. wymiany głoskowe.
alweolarne, p. spółgłoski.
alweole, p. narządy mowne.
amplituda, p. dźwięk.
anaforyczne, p. zaimki.
analiza, rozkładanie pewnej całości na jej składniki.
analogja, podobieństwo lub zgodność stosunków. Zmiany analogiczne, p. zmiany głoskowe.
aoryst, p. czasowniki II 5.
apellativa, p. rzeczowniki.
apercepcja, proces myślowy, polegający na uświadomieniu sobie pewnego zjawiska i utożsamieniu go z pewnymi, nabytymi już wyobrażeniami, a odróżnieniu go od innych.
apikalny, p. narządy mowne (język).

- apofonja**, p. wymiany głoskowe.
apozycja, p. zdanie I.
archaizm, zjawisko językowe (a więc np. właściwość fonetyczna, forma fleksyjna, wyraz, zwrot i t. p.), niezgodne ze współczesnym systemem językowym, a utrzymujące się tradycyjnie w użyciu, lub świadomie do dzisiejszego języka wprowadzane.
★ artykulacja, ruch i układ narządów mowy przy wymawianiu głosek, np. artykulacja płuc, krtani i t. p.
arytaenoidea cartilago, p. narządy mowne.
asocjacja, p. kojarzenie wyobrażeń.
asonancja, p. rytm.
aspekt, p. czasowniki I A.
aspiracja, p. zmiany głoskowe A.
asymilacja, p. zmiany głoskowe B.
asyndeton, wyliczenie w zdaniu członów równorzędnych bez połączenia ich zapomocą spójników.
atrybut, p. zdanie I.
audycja, czynność słuchania (mowy).
augmentativa, p. rzeczowniki.
augmentatywny rodzaj, p. czasowniki I B 5.
Barwa dźwięku, p. dźwięk.
bezokolicznik, p. czasowniki II 1.
bezpodmiotowe, p. zdanie III.
bezwzględne, p. stopniowanie.
bierna strona, p. czasowniki II 4.
biernik, p. przypadki.
bilabjalne, p. spółgłoski.
boczne, p. spółgłoski.
breves, p. samogłoski.

Cardinalia, p. liczebniki.
cartilago cricoidea, thyroidea, arytaenoidea, p. narządy mowne.
casus, p. przypadki.
causativa, p. czasowniki I B.
celowe, p. zdanie III.
celownik, p. przypadki.
cerebracja, p. mowa wewnętrzna.
chrząstka nalewkowa, obrączkowa, tarczowa, p. narządy mowne.
chwilowe, p. spółgłoski.
ciągły rodzaj, p. czasowniki I B 20.
circumflexus, p. akcent.
ciszące, p. spółgłoski.
collectiva, p. rzeczowniki.
comparatio, p. stopniowanie.
comparativus, p. stopniowanie.
compositum, p. wyrazy III.
concreta, p. rzeczowniki.
coniunctio, p. wyrazy II.
coniunctivus, p. czasowniki II 3.
consonans, p. spółgłoski.
copula, p. zdanie I.
correlativa, p. zaimki.
cricoidea cartilago, p. narządy mowne.
cyrkumfleks, p. akcent.
czasowniki, (verbum, słowo), wyrazy oznaczające czynności lub stany:

Z uwagi na znaczenie odróżniamy:

I. ★ **Rodzaj** (postać, sposób) czynności:

A. z punktu widzenia jej zakresu (aspekt):

1. ★ **dokonany**, perfektywny, np. *zrobić*;

2. ★ **niedokonany**, imperfektywny, np. *robić*.
 B. ze względu na przebieg czasowy, jego charakter i wynik ¹⁾:

1. ★ **jednokrotny** (jednotliwy): czynność raz wykonana, np. *niose*;
2. ★ **wielokrotny**, częstotliwy, iteratywny, frekwentatywny: czynność się powtarza, np. *noszę*;
3. **akkursywny**, czynność zaczęta zdala od nas kończy się w pobliżu, np. *przyjechać*;
4. **akuratywny**, czynność odbywa się w całości, np. *odegrać*;
5. **augmentatywny**: czynność z wynikiem wzrastającym, np. *rozbudzić*;
6. **definitywny**: czynność wzrasta z trwałym wynikiem, np. *zamilknąć*;
7. **trwały, duratywny**: czynność z dłuższym przebiegiem, np. *umilknąć*;
8. **duratywno-definitywny**: czynność z dłuższym przebiegiem i trwałym wynikiem, np. *nakierować*;
9. **dzielczy, dystrybutywny**: czynność z przebiegiem w różnych momentach czasu i różnych miejscach, np. *pomilknąć*;
10. **efektywny**: czynność z gruntownym, ilościowo pełnym wynikiem, np. *wykończyć*;
11. **erektywny**: czynność rosnąca od nicości do zupełnego wyniku, np. *wzbudzić*;
12. **inchoatywny**: czynność, której tylko począ-

¹⁾ Rozróżnienie rodzajów czynności i przykłady pochodzą z pracy S. Agrella, *Przedrostki postaciowe czasowników polskich*, M. P. K. J. VIII; terminy polskie zaczerpnięte z *Gramatyki więk-szej* St. Szobera.

- tek zaznaczony jest jako dokonany w konkretnej sytuacji, np. *zagrać*;
13. wstępujący, ingresywny: np. *rozplakać się*;
 14. intensywny: czynność energiczna z gruntownym i trwałym wynikiem, np. *przestraszyć*;
 15. zstępujący, kompletywny: dodatkowe wykonanie późniejszej części czynności, np. *dokończyć*;
 16. skutkowy, konsekwentny: czynność jest wynikiem faktu poprzedzającego, np. *pogardzić*;
 17. kursywny: czynność rozpoczęta w pewnym kierunku, np. *pojechać*;
 18. powielający, majoratywny: czynność z wynikiem przewyższającym o jeden stopień stan poprzedni, np. *podrożyć*;
 19. momentalny lub niemomentalny: czynność trwająca jedną chwilę lub dłuższy czas, np. *blysnąć*, *blyszcząć*;
 20. ciągly, perduratywny: czynność z uwydatnionym początkiem i końcem, np. *przeczekać*;
 21. perkursywny: zmiana miejsca z szczególnym uwydatnieniem początku i końca, np. *przejechać*;
 22. przemijający, preterytywny: czynność z przebiegiem krótkim, nieokreślonym, bez wyniku, np. *pojechać*;
 23. wynikowy, rezultatywny: osiągnięcie wyniku bez względu na przebieg czasowy, np. *stracić*;
 24. terminatywny: zmiana miejsca z szczególnie uwydatnionym późniejszym okresem ruchu, np. *dojechać*;
 25. transkursywny: zmiana miejsca rozpoczęta w bliskości nas dobiega punktu oddalonego, np. *zajeżdżać*;

Nadto wyróżniamy znaczeniowo:

verba factitiva: oznaczają czynność, której przedmiotem ^{sub}orzecznikiem jest pojęcie zawarte w pniu, np. *głosić*, *grzeszyć*, *mnożyć*;

verba causativa: oznaczają czynność powodującą jakiś stan, np. *uspokoić*;

verba desiderativa: oznaczają chęć, wolę, pragnienie, np. *mam*, *chcę* — *robić*.

C. Podział ze względu na właściwości składniowe:

1) *przechodnie (transitiva), 2) *nieprzechodnie (intransitiva), 3) zwrotne (reflexiva).

II. Formy słowotwórcze:

1. *bezokolicznik (infinitivus);
2. *imiesłów (participium): *przymiotnikowy i *przysłówkowy; *współczesny i *uprzedni; imiesłów *przeszły czynny; *imiesłów bierny;
3. *tryb, (modus) oznacza stosunek czynności do rzeczywistości i woli mówiącego: a) *orzekający (oznajmujący, indicativus), b) *przypuszczający (łączący, coniunctivus), c) *życzący (optativus), d) *rozkazujący (rozkaznik, imperativus);
4. *strona, oznacza stosunek podmiotu do czynności: a) *czynna (activum), b) *bierna (passivum), c) *zwrotna (reflexivum);
5. *czas (tempus) forma czasownika, wyrażająca stosunek chwili czynności do chwili mówienia lub do chwili innej czynności. Ze względu na stosunek czynności do chwili mówienia rozróżniamy czas:
 - *teraźniejszy (praesens);
 - *przeszły (praeteritum);

- a) niedokonany (imperfectum),
 - b) dokonany (perfectum),
 - c) nieokreślony (aoristus),
 - d) *zaprzeszły (plusquamperfectum),
- *przyszły (futurum).

Z uwagi na stosunek czasu dwu czynności rozróżniamy czas współczesny lub uprzedni.

III. Formy fleksyjne: czasownik właściwy (*słowo osobowe, verbum finitum); osoby, wyrażające stosunek podmiotu czynności do osoby mówiącej: *osoba pierwsza, druga, trzecia.

czasownikowe orzeczenie, p. zdanie I.

częstotliwy rodzaj, p. czasowniki I B 2.

części mowy, p. wyrazy II.

czynna strona, p. czasowniki II 4.

czyste, p. głoski.

Dativus, p. przypadki.

dedukcja, wnioskowanie o pewnym szczególe na podstawie znanej nam już zasady ogólnej, np. «wyraz *kot* jest rzeczownikiem; rzeczowniki odmieniają się przez przypadki; a więc wyraz *kot* odmienia się przez przypadki».

defectiva, wyrazy odmienne, nie mające pełnej deklinacji lub konjugacji.

definicja, zwięzłe wypowiedzenie treści pojęcia, podające jego najbliższy rodzaj i różnicę właściwą, (to jest cechę wyróżniającą to pojęcie od innych pojęć tego rodzaju); np. «rzeczownik jest to wyraz (rodzaj najbliższy), oznaczający przedmioty (różnica właściwa)».

definitywny, p. czasownik I B 6.

*deklinacja, odmiana imion i zaimków przez przypadki:

1. deklinacja rzeczowników:

a) *męska, np. *syn, syna* i t. d.

b) *żeńską, np. *rzeka, rzeki* i t. d.

c) *nijaka, np. *dziecko, dziecka* i t. d.

d) *mieszana, np. *wojewoda, wojewody...*, *województwie...*

2. deklinacja przymiotników:

a) zaimkowa, złożona, np. *dobry, dobrego* i t. d.,

b) *rzeczownikowa, niezłożona, np. *wesół, (Bogu)-milowi* i t. p.;

3. deklinacja zaimków:

a) rodzajowych, np. *ten, ta, to* i t. p.,

b) osobowych, np. *ja, mnie* i t. p.;

4. deklinacja liczebników:

a) porządkowych, mnożnych, wielorakich, np. *pierwszy, pierwszego...*

b) zbiorowych, np. *troje, trojga,*

c) głównych, np. *pięć, pięciu.*

deminutiva, p. rzeczowniki.

demonstrativa, p. zaimki.

denominativa, p. wyrazy IV.

dentalne, p. spółgłoski.

dentalny, dentes, p. narządy mowne.

desiderativa, p. czasowniki I B.

determinacja, czynność tworzenia pojęć szczegółowych za pomocą dodawania szczegółów, które nazywamy determinantami; determinacja a) wewnętrzna: określenie wewnętrznego stosunku czynności i jej przedmiotu; b) zewnętrzna: określenie zewnętrznych okoliczności, por. okolicznik.

deverbativa, p. wyrazy IV.

- długie**, p. samogłoski.
dopełniacz, p. przypadki; p. zdanie I.
dopelnienie, p. zdanie I.
dopowiedzenie, p. zdanie I.
dorsalny, p. narządy mowne (język).
dualis, p. liczba.
durativum, duratywny rodzaj, p. czasowniki I B 7.
duratywno-definitywny rodzaj, p. czasowniki I B 8.
dyferencjacja — różniczkowanie.
dyftongi, p. samogłoski.
dysnazalizacja, p. zmiany głoskowe B.
dyspalatalizacja, p. zmiany głoskowe B.
dystrybutywny rodzaj, p. czasowniki I B 9.
dysymilacja, p. zmiany głoskowe B.
dywergencja, dywergency, p. wymiany głosowe.
dwugłoski, p. samogłoski.
dwuwargowe, p. spółgłoski.
dziaśła, p. narządy mowne.
dziaśłowe, p. spółgłoski.
dzielczy rodzaj, p. czasowniki I B 9.
dźwięczne, p. głoski.
*** dźwięk**: wrażenie słuchowe, wywołane regularnym drganiem fal powietrza. Akustyczne właściwości dźwięku:
 1) wysokość: zależna od ilości drgań na sekundę;
 2) siła: zależna od długości amplitudy, t. j. wychylenia drgającej cząstki od położenia w spoczynku;
 3) długość: zależna od ilości czasu drgania (właściwość ilościowa, kwantytatywna); 4) barwa: zależna od tonów pobocznych, t. zw. harmonijnych (właściwość jakościowa, kwalitatywna). Siła i barwa dźwięku pozostaje w związku z wielkością i kształtem rezonatora, t. j. przestrzeni ograniczonej ścianami,

nami, otwartej z jednej strony, w której znajduje się powietrze, potęgujące dźwięk i dodające tony poboczne. Zjawisko odbrzmiewania nazywamy *resonans*em.

- Efektywny rodzaj**, p. czasowniki I B 10.
ekspiratoryczny, p. akcent.
eksplozywne, p. spółgłoski.
elipsa, p. zdanie III.
enklityka, wyraz bezprzyciskowy, następujący po przyciskowym, np. *umył się*.
epanaleptyczne, p. zaimki.
epenteza (głoski epentetyczne), p. zmiany głoskowe.
epiglottis, p. narządy mowne.
erektywny, p. czasowniki I B 11.
etymologia, nauka o pokrewieństwie i pochodzeniu wyrazów; etymologia ludowa, fałszywe pojmowanie znaczenia wyrazów, zwłaszcza obcych. pod wpływem przypadkowego skojarzenia ich z wyrazami historycznie niepokrewnymi; często na skutek etymologii ludowej wyrazy obce upodobniają się fonetycznie do skojarzonych wyrazów rodzimych, np. *nizinnier* = *inżynier*, przez skojarzenie z *niziną* i t. p.
eufemizm, użycie opisowego wyrażenia zamiast właściwego, z którym się łączy jakieś przykre uczucie, np. *zamknął oczy* zam. *umarł* itp.
Factiva, p. czasowniki I B.
femininum, p. rodzaj.
fonacja, wymawianiowa strona mowy.
fonemat, wyobrażenie słuchowo-wymawianiowe głoski.
fortes, p. głoski.

frekwentatywny rodzaj (frequentativum), p. czasowniki I B 2.
funkcje, p. wyrazy II.
futurum, p. czasy.

Gardłowe, p. spółgłoski.

genus, p. rodzaj wyrazów deklinowanych.

geografja wyrazów, badanie przestrzennego rozpowszechnienia wyrazów.

glottis, p. narządy mowne.

★ **głos**, wrażenie słuchowe, p. dźwięk, szmer.

★ **głoski**, najmniejsze elementy wymawianiowo-słuchowe.

Dzielią się ogólnie na:

a) ★ **dźwięczne** (głosowe, słabe, lenes) i ★ **bezdźwięczne** (niegłosowe, mocne, fortes);

b) (ustne) ★ **czyste** i ★ **nosowe** (nasales);

c) **otwarte samogłoski** (pełnogłoski), ★ **półsamogłoski**, spółgłoski.

Nadto ze względu na położenie w wyrazie rozróżniamy głoski: **nagłosowe**, **śródgłosowe** i **wygłosowe**, ze względu zaś na rolę fonetyczną w zgłosce: ★ **zgLóskotwórcze** i ★ **niezgLóskotwórcze**. P. samogłoski i spółgłoski.

głoska podstawowa, **oboczna**, p. wymiany głoskowe.

głosowe głoski, p. głoski.

głośnia, p. narządy mowne.

główne, p. liczebniki; p. zdanie B III.

gutturales, p. spółgłoski.

Haplologja, p. zmiany głoskowe A.

heterosylabiczna dwugłoska, p. samogłoski.

hypotaktyczny związek, p. zdanie II.

Iloczas, czas trwania glosek.

ilościowe, p. liczebniki; p. zmiany głoskowe A.

imienne orzeczenie, p. zdanie I.

imiesłów, p. czasowniki II 2.

imię (nomen), nazwa ogólna rzeczowników, przymiotników i liczebników.

imperativus, p. czasowniki II 3.

imperfectum, p. czasowniki II 5.

inchoativum, **inchoatywny rodzaj**, p. czasowniki I B 12.

indefinita, p. zaimki.

indicativus, p. czasowniki II 3.

indukcja, wysnucie ogólnej zasady na podstawie poznanych szczegółów.

infiks, p. wyrazy I B.

infinitivus, p. czasowniki II 1.

ingresywny rodzaj, p. czasowniki I B 13.

instrumentalis, p. przypadki.

intensivum, **intensywny rodzaj**, p. czasowniki I B 14.

interjekcja (interiectio), p. wyrazy II.

interpunkcja, przestankowanie.

interrogativa, p. zaimki.

intonacja, p. akcent.

intransitiva, p. czasowniki I C.

iterativum, **iteratywny rodzaj**, p. czasowniki I B 2.

izofony, linje odgraniczające na mapie terytorja jednokowego wymawiania pewnych glosek.

izoglosy, linje odgraniczające na mapie terytorja używania takiej samej formy językowej.

Jama gardłowa, **ustna**, **nosowa**, p. narządy mowne.

jasne, p. samogłoski.

jednokrotny rodzaj, p. czasowniki I B 1.

jednostkowe, p. rzeczowniki.

jednotliwy rodzaj, p. czasowniki I B 1.

jer, p. półsamogłoski.

języczek, p. narządy mowne.

język, p. narządy mowne.

jor, p. półsamogłoski.

Kojarzenie wyobrażeń, asocjacja — połączenie wyobrażeń; może się ono odbywać na podstawie styczności w czasie i przestrzeni lub na podstawie związku przyczynowego.

★ **konjugacja**, odmiana słów osobowych (czasowników właściwych).

konsonantyzm, zasób spółgłosek w języku.

kontaminacja, powstanie nowego wyrazu, łączącego w sobie postać głosową dwu odrębnych a podobnych wyrazów, np. *chwycić* < *chwatać* ~ *chytac*.

kontrakcja, p. zmiany głoskowe A.

końcówka, p. wyrazy I C.

korelacja, korelatywy, p. wymiany głoskowe.

koronalny, p. narządy mowne (język).

krótkie, p. samogłoski.

krtan, p. narządy mowne.

kursywny rodzaj, p. czasowniki I B 17.

kwalitatywne, p. zmiany głoskowe B.

kwantytatywne, p. zmiany głoskowe A.

Labium, p. narządy mowne.

labjalizacja, p. zmiany głoskowe A.

labjalny, p. narządy mowne.

laterales, p. spółgłoski.

lenes, p. głoski.

★ **liczba** (numerus): a) ★ pojedyncza (singularis), b) ★ podwójna (dualis), c) ★ mnoga (pluralis).

★ **liczebniki** (numeralia) ★ oznaczone i ★ nieoznaczone: a) ★ porządkowe (ordinalia), b) ★ ilościowe, 1) ★ główne (cardinalia), 2) ★ ułamkowe, 3) ★ zbiorowe, 4) ★ mnożne, 5) ★ wielorakie.

liquidae, p. spółgłoski.

localis, locativus, p. przypadki.

loci nomina, p. rzeczowniki.

longae, p. samogłoski.

Łączący tryb, p. czasowniki II 3.

łącznik, p. zdanie I.

łączny, p. spójnik; stosunek, p. zdanie III.

Majorytatywny rodzaj, p. czasowniki I B 18.

masculinum, p. rodzaj.

materialia, p. rzeczowniki.

mazurzenie: wymowa *ž, š, č, ř* jak *z, s, c, ř*.

metateza, p. zmiany głoskowe.

metatonja, p. akcent.

męski, p. rodzaj.

męskoosobowy, p. rodzaj.

mianownik, p. przypadki.

miejscownik, p. przypadki.

międzywyrazowe, p. zmiany głoskowe.

miękkie, p. spółgłoski.

mnoga liczba, p. liczba.

mnożne, p. liczebniki.

mocne, p. półsamogłoski; p. głoski.

momentalny rodzaj, p. czasowniki I B 19.

morfemat (morfem, morfema) najmniejsza część znaczeniowa wyrazu.

mowa wewnętrzna («myślenie językowe»), polega na łączeniu w świadomości wyobrażeń treściowych z formalno-językowymi bez uzewnętrzniania ich z pomocą narządów mowy.

muzykalny, p. akcent.

Nagłos, p. wyrazy I A; p. głoski.

nagłośnia, p. narządy mowne.

najwyższy stopień, p. stopniowanie.

nalewkowe chrząstki, p. narządy mowne.

***narządy mowne**: *płuca, *tchawica i jej górna część, t.j. *krtani, utworzona z *chrząstki tarczowej (cartilago thyroidea) od przodu, *obrączkowej (pierścieniowej, cartil. cricoidea) od tyłu, na której umieszczone są *chrząstki nalewkowe (cart. arytaenoideae) ruchome, przytrzymujące *wiązadła (struny) głosowe. Te tworzą *szparę głosową, (głośnię, glottis). *Nagłośnia (epiglottis) zamyka od góry tchawicę. *Nasada: *jama gardłowa, *nosowa i *ustna: *wargi (labia), *zęby (dentes), *dziąsła (alveole), *podniebienie: a) *twarde (palatum), b) *miękkie (velum), zakończone *języczkiem (uvula), zamykającym wejście do jamy nosowej. Język; części: a) koniec (apex, apikalny), b) brzeg (corona, koronalny), c) grzbiet (dorsum, dorsalny), d) osada (radix, radykalny).

Narzędnik, p. przypadki.

nasada, p. narządy mowne.

nasales, p. głoski.

nazalizacja, p. zmiany głoskowe B.

negacja, przeczenie.

neologizm, p. nowotwór.

neutrum, p. rodzaj.

niegłosowe, p. głoski.

nieokreślone, p. zaimki.

niosobowe, p. rzeczowniki.

nieoznaczone, p. liczebniki; p. zaimki.

niepalatalne, p. spółgłoski.

niepodniebienne, p. spółgłoski.

niepołączony związek, p. zdanie III.

nieproduktywne przyrostki, p. wyrazy I B.

nieprzechodnie, p. czasowniki I C.

nierozwinięte, p. wyrazy III; orzeczenie i podmiot, p. zdanie I.

niesamodzielne, p. wyrazy II.

nieścieśnione, p. samogłoski.

niegłoskotwórcze, p. półsamogłoski; p. głoski.

niezupelne, p. zdanie III.

nieżywotne, p. rzeczowniki.

nijaki, p. rodzaj.

niskie, p. samogłoski.

nominativus, p. przypadki.

nosowe, p. głoski; p. samogłoski; p. spółgłoski.

nosówki, p. samogłoski.

nowoakutowa intonacja, p. akcent.

nowocyrcumfleksowa intonacja, p. akcent.

nowotwór, wyraz niespotykany w powszechnym użyciu, nowy z punktu widzenia fonetycznego, morfologicznego lub znaczeniowego, także nowy zwrot lub nowa konstrukcja składniowa.

numeralia, p. wyrazy II A.

numerus, p. liczba.

Objekt, p. zdanie I.
oboczne, p. głoski.
oboczność, p. wymiany głoskowe.
obrączkowa chrząstka, p. narządy mowne.
odbrzmiewanie, p. dźwięk.
oddźwięcznienie, p. zmiany głoskowe.
oderwane, p. rzeczowniki.
odimienne, p. wyrazy IV.
odslowne, p. wyrazy IV.
odmiana imion = deklinacja; **czasowników** = konjugacja.
odmiękczenie, p. zmiany głoskowe B.
odpodniebienie, p. zmiany głoskowe B.
odpodobnienie, p. zmiany głoskowe B.
odpowiednikowe, p. zaimki.
odśredniojęzykowanie, p. zmiany głoskowe B.
okolicznik, p. zdanie I.
okolicznikowe, p. zdanie III.
okrągłe, p. samogłoski.
określenie, p. zdanie I.
określeniowe, p. zdanie III.
onomastyka, nadawanie nazw własnych, np. osobom, miejscowościom (toponomastyka); nauka o nazwach.
onomatopeja, wyraz lub wyrażenie, oznaczające zjawisko słuchowe, a naśladowujące je swą postacią dźwiękową, np. *bam*, *paf*.
optativus, p. czasowniki II 3.
ordinalia, p. liczebniki.
organy mowy, p. narządy mowne.
orzeczenie, p. zdanie I.
orzecznik, p. zdanie I.
orzecznikowe, p. zdanie III.
orzekający tryb, p. czasowniki II 3.

osnowa, p. wyrazy I C.
osoba, p. czasowniki III.
osobowe, p. rzeczowniki; p. zaimki.
osobowe słowo, p. czasowniki III.
otwarte, p. głoski.
oznaczone, p. liczebniki.
oznajmujące, p. zdanie.

Palatalizacja, p. zmiany głoskowe B.
palatalne, p. spółgłoski.
palatalność, p. spółgłoski.
palatogram, rysunek odtwarzający miejsce zetknięcia języka z podniebieniem.
palatum, p. narządy mowne.
paratactyczny związek, p. zdanie II.
participium, p. czasowniki II 2.
partykuła, p. wyrazy II.
passivum, p. czasowniki II 4.
peiorativa, p. rzeczowniki.
pełnia głosowa, cechy głoski powodujące większą lub mniejszą jej spostrzegalność, donośność.
pełnogłoski, p. samogłoski.
perduratywny rodzaj, p. czasowniki I B 20.
perfectum, p. czasowniki II 5.
perfektywny rodzaj, p. czasowniki I A 1.
perintegracja, wtórny rozkład wyrazu w naszym poczuciu językowym na inne, niż pierwiej, części składowe; wynikiem jej jest absorpcja morfologiczna (zob.).
perkurywny rodzaj, p. czasowniki I B 21.
persona, p. osoba.
personalia, p. zaimki.
pień, p. wyrazy I B.

pierścieniowa chrząstka, p. narządy mowne.
pierwiastek, p. wyrazy I B.
pluralia tantum, rzeczowniki, używane tylko w liczbie mnogiej, np. *drzwi*.
pluralis, p. liczba.
plusquamperfectum, p. czasowniki II 5.
plaskie, p. samogłoski.
płynne, p. spółgłoski.
poboczne, p. zdanie III.
pochylone, p. samogłoski.
podmiot, p. zdanie I.
podmiotowe, p. zdanie III.
podniebienie, p. narządy mowne.
podniebienne, p. spółgłoski.
podrzędne, p. spójniki.
podrzędny związek, p. zdanie II.
pojedyncza, p. liczba.
pojedyncze, p. zdanie III.
porządkowe, p. liczebniki.
positivus, p. stopniowanie.
pospolite imiona, p. rzeczowniki.
possessiva, p. zaimki.
postać, p. czasowniki I.
postępowe upodobnienie, p. zmiany głosek B.
possessiva, p. zaimki.
powielający rodzaj, p. czasowniki I B 18.
powiewne, p. spółgłoski.
powiększające, p. rzeczowniki.
półotwarte, p. spółgłoski.
półgłoska, p. półsamogłoski.
półsamogłoski, (półgłoski, jery): *a*) z twarde (jor), *b*) z miękkie

(jer); *ɣ* *ʒ* półgłoski mocne (zglaszkotwórcze), *ɣ̃* *ʒ̃* — słabe (niezglaszkotwórcze).
pra — polskie, słowiańskie, indoeuropejskie) głoski, formy, wyrazy odtwarzane teoretycznie na podstawie porównania w zakresie pewnej grupy języków; formy takie oznacza się w piśmie gwiazdką *, np. prasłow. **volsz*, pol. *włos*.
praedicatum, p. zdanie I.
praesens, p. czasowniki II 5.
praeteritum, p. czasowniki II 5.
prawo głosowe, zasada ogólna, stwierdzająca, że w pewnych szczegółowych okolicznościach, w danej epoce, na określonym terytorjum językowym zaszła jakaś zmiana fonetyczna.
prefiks, p. wyrazy I B.
prejotacja, p. zmiany głoskowe A.
prelabjalizacja, p. zmiany głoskowe A.
preterytywny rodzaj, p. czasowniki I B 22.
produktywne przyrostki, p. wyrazy I B.
progresywne upodobnienie, p. zmiany głoskowe B.
proklityka, wyraz nieprzyciskowy, łączący się w wymawianiu z następnym, np. *dociebie*.
pronomen, p. zaimki.
propria (nomina), p. rzeczowniki.
proste, p. zdanie; p. stopniowanie; p. wyrazy III.
proteza, głoski protetyczne, p. zmiany głoskowe.
przechodnie, p. czasowniki I C.
przeciwstawne, p. spójniki; przeciwstawny stosunek, p. zdanie III.
przedmiot, p. zdanie I.
przedmiotowe, p. zdanie III.
przednie, p. samogłoski.

- przedniojęzykowe**, p. spółgłoski.
przedrostek, p. wyrazy I B.
przegłos, p. wymiany głoskowe.
przemijający rodzaj, p. czasowniki I B 22.
przetawka, p. zmiany głoskowe C.
przycisk, p. akcent.
przyczynowe, p. zdanie III.
przydawka, p. zdanie I.
przydech, p. zmiany głoskowe A.
*** przyimki**, wyrazy określające stosunki między wyrazami samodzielnymi.
przymiotne, p. zaimki.
*** przymiotniki**, wyrazy oznaczające właściwości przedmiotów.
przynależności związek, p. zdanie II.
*** przypadki** — formy imion i zaimków, wskazujące na ich funkcję znaczeniową w stosunku do innych wyrazów w zdaniu: 1. * mianownik (*nominativus), 2. * dopełniacz (*genetivus), 3. * celownik (*dativus), 4. * bierownik (*accusativus), 5. * wołacz (*vocativus), 6. * narzędnik (*instrumentalis, ablativus), 7. * miejscownik (localis, *locativus).
przypuszczający tryb, p. czasowniki II 3.
przyrostek, p. wyrazy I B.
przysłowne, p. zaimki.
*** przysłówki** (adverbia), wyrazy oznaczające właściwość cechy, czynności lub stanu: A. * z a i m k o w e: 1. wskazujące, np. *tam*, 2. względne, np. *gdzie*, 3. pytające, np. *gdzie?* 4. nieokreślone, np. *gdzieś*; B. * l i c z e b n i k o w e: 1. ilościowe, np. *trzykroć*, 2. porządkowe, np. *po pierwsze*.
 Z uwagi na rodzaj okoliczności, określanej przez

- nie dzielimy je nadto na przysłówki: 1. miejsca, np. *tu*, 2. czasu, np. *wtedy*, 3. sposobu, np. *głośno*, 4. stopnia, np. *bardzo*, 5. przeczenia, np. *nie*.
przyswojenia, p. wyrazy IV.
przyspiew, p. akcent.
przywzwalające, p. zdanie III.
pytające, p. zaimki; p. zdanie.

Radykalny, p. narządy mowne (język).
rdzenne, p. wyrazy III.
rdzeń, p. wyrazy I B.
reflexivum, p. czasowniki I C i II 4; p. zaimki;
regresywne upodobnienie, p. zmiany głoskowe B.
relativa, p. zaimki.
resonans, resonator, p. dźwięk.
rodzaj czynności, p. czasowniki I.
*** rodzaj wyrazów**: * męski (masculinum), * żeński (femininum) i * nijaki (neutrum). W liczbie mnogiej też * męsko-osobowy (*pilni chłopci orali*) i * rzeczowy (*pilne chłopcy orali*).
rosnąca intonacja, p. akcent.
rozkazujące, p. zdanie III.
rozkazujący tryb, rozkaznik, p. czasownik II 3.
rozwinęty, p. wyrazy III; rozwinęty podmiot, orzeczenie, p. zdanie I; rozwinęte zdanie, p. zdanie III.
równoważnik zdania, p. zdanie III.
równy stopień, p. stopniowanie.
ruchome e, p. samogłoski.
rynizm, nosowość.
rytm, okresowe następstwo kilku jednorodnych zjawisk fonetycznych np. samogłosek długich i krótkich, akcen-
Gaertner: Nauka o jęz. pol.

towanych i nieakcentowanych, tych samych spółgłosek (aliteracja) lub samogłosek (asonancja).

rzeczowne, p. zaimki.

rzeczowniki (substantiva) — wyrazy oznaczające osoby lub rzeczy (zmysłowe lub umysłowe),

a) (imiona) ★ **pospolite** (nomina appellativa), np. *pies* i ★ **własne** (nomina propria) np. *Karol*.

b) ★ **zmysłowe** (concreta), np. *stół* i ★ **oderwane**, ★ **umysłowe** (abstracta), np. *cnota*.

c) **żywotne**, np. *człowiek*, *zwierzę* i **nieżywotne**, np. *kamień*.

d) **osobowe**, np. *człowiek* i **nieosobowe**, np. *wół*.

e) ★ **jednostkowe**, np. *szlachcic* i ★ **zbiorowe** (collectiva), np. *szlachta*.

Nadto wyróżnia się nazwy (nomina) osoby działającej (agentis), np. *sprawca*, działania (actionis), np. *bicie*, miejsca (loci), np. *stolarnia*, materiału (materialia), np. *wołowina*; rzeczowniki zdrobniałe (deminutiva), np. *cioteczka* i powiększające (augmentativa), np. *chłopisko* lub pogarszające (peiorativa), np. *chłopczyisko*.

rzeczowy, p. rodzaj.

Samodzielne, p. wyrazy II.

★ **samogłoski** (pełnogłoski, vocales) dzielą się:

a) ze względu na **iloczasna** ★ **długie** (longae), ★ **krótkie** (breves) i zredukowane;

b) ze względu na **położenie języka**:

1) wobec **podniebienia**: ★ **wysokie** lub ★ **wąskie** *i, y, u*, ★ **średnie** *e, ɛ, o, ɔ*, ★ **niskie** lub ★ **szerokie** *a*.

2) wobec **warg**: ★ **przednie** *e, ɛ, y, i*, ★ **środkowe** *a*, ★ **tylne** *o, ɔ, u*.

c) ze względu na **wzajemny układ warg**: okrągłe *o, ɔ, u*, płaskie *i, y, e, ɛ, a*.

d) ze względu na **udział jamy nosowej**: ★ **czyste** (ustne) *a, e, i, o, u, y* i ★ **nosowe** (nosówki) *ɛ, ɔ*.

e) ze względu na **szerokość kanału ustnego**: ★ **jasne** (nieściśnione) *a, e, o, ɛ* i ★ **pochylone** (ściśnione) *á, é, ó, ɔ*.

f) ze względu na **rolę fonetyczną w zgłosce**: ★ **zglaszkotwórcze** (zasadniczo wszystkie samogłoski) i ★ **niezglaszkotwórcze** *i, u*, np. *raźmaupa*.

g) **stałe** i **e** **ruchome**, np. *pec: peca i pes: psa*.

h) **dwugłoski** (dyftongi), np. *eu, au, ei, ai*: tautosylabiczne, o ile mieszczą się w tej samej zgłosce, np. *gau-ka, iai-ko* lub heterosylabiczne, o ile drugi składnik dwugłoski należy do następnej zgłoski, np. *ma-ua, ia-jo*. P. głoski.

sandhi, p. zmiany głoskowe.

simplicia, p. wyrazy III.

singularia tantum, rzeczowniki używane tylko w liczbie pojedynczej, np. *człowiek*.

singularis, p. liczba.

skrócenie, p. zmiany głoskowe A.

skutkowe, p. zdanie III; skutkowy rodzaj, p. czasowniki I B 16.

słabe, p. półsamogłoski.

słowo, p. czasowniki; słowo osobowe, p. czasowniki III.

sonorne, p. spółgłoski.

spiranty, p. spółgłoski.

sposób, p. czasowniki I.

★ **spójniki** (coniunctiones) — wyrazy łączące części zdania pojedynczego lub złożonego:

- a) łączne, np. *i, oraz*;
- b) wynikowe, np. *dlatego, przeto, więc*;
- c) przeciwstawne: (1. współrzędne, np. *a, i*, 2. podrzędne, np. *że, aby, ponieważ*).

spójnikowy związek, p. zdanie II i III.

spółgłoski (consonantes) rozróżniamy:

- A. Ze względu na miejsce artykulacji: ★wargowe (bilabjalne, dwuwargowe), ★wargowo-zębowe (labjalnodentalne), ★przedniojęzykowe: ★zębowe (dentalne) i ★dziąsłowe (alweolarnie), ★średniojęzykowe, ★tylnojęzykowe (gardłowe, gutturalne).
 - B. Ze względu na udział średniej części języka: ★miękkie (podniebienne, palatalne) i ★twarde (niepodniebienne, niepalatalne).
 - C. Ze względu na stopień otwarcia narządów mowy: a) ★chwilowe: ★zwarte (wybuchowe, eksplozywne), ★zwartoszczelinowe (afrykaty), b) ★trwałe: ★szczelinowe (spiranty, powiewne), ★półotwarte (sonorne) *l, ł, r*, 1) czyste: płynne (liquidae) *l, ł, r*, boczne (laterales): *l, ł*, 2) nosowe: *m, n*.
 - E. W związku z jakością wrażenia słuchowego nazywają spółgłoski szczelinowe i zwartoszczelinowe: 1) syczącymi: *s, z, c, ż*, 2) szumiącymi: *ś, ź, ć, ź* i 3) ciszącymi: *ś, ź, ć, ź*. P. głoski.
- ★ **stopniowanie** przymiotników i przysłówków (comparatio). Stopnie — formy, wyrażające względną lub bezwzględną intensywność cechy: 1) ★równy (positivus), 2) ★wyższy (comparativus) i 3) ★najwyższy (superlativus). Stopniowanie ★względne, np. *długi, dłuższy, najdłuższy* i ★bezwzględne, np. *długi, przydługi*,

bardzo długi i t. p.; ★proste, np. *piękny, piękniejszy* i t. p. i ★opisowe, np. *rycerski, bardziej rycerski, najbardziej rycerski*.

strona, p. czasowniki II 4.

struny głosowe, p. narządy mowne.

stwardnienie, p. zmiany głoskowe B.

subiectum, p. zdanie I.

substantivum, p. wyrazy II.

sufiks, p. wyrazy I B.

superlativus, p. stopniowanie.

syczące, p. spółgłoski.

sylaba, p. wyrazy I A.

syntagmat, wyrażenie, niepodzielne ze stanowiska składniowego.

szczelinowe, p. spółgłoski.

szczęki, p. narządy mowne.

szerokie, p. samogłoski.

szmer, wrażenie słuchowe, będące wynikiem nieregularnego drgania fal powietrza.

szpara głosowa, p. narządy mowne.

szumiące, p. spółgłoski.

ścieśnione, p. samogłoski.

średnie, p. samogłoski.

średniojęzykowe, p. spółgłoski.

środkowe, p. samogłoski.

śródgłos, p. wyrazy I A; p. głoski.

śródwyrzowe, p. zmiany głoskowe C.

Tautosylabiczna dwugłoska, p. samogłoski.

tchawica, p. narządy mowne.

temat, p. wyrazy I C.

terminatywny rodzaj, p. czasowniki I B 24.

thyroidea cartilago, p. narządy mowne.

ton, p. akcent.

toniczny, p. akcent.

typonomastyka, p. onomastyka.

transitiva, p. czasowniki I C.

transkursywny rodzaj, p. czasowniki I B 25.

tryb, p. czasowniki II 3.

trwale, p. spółgłoski.

trwały rodzaj, p. czasowniki I B 7.

twarde, p. spółgłoski.

tylne, p. samogłoski.

tylnojęzykowe, p. spółgłoski.

Udźwięcznienie, p. zmiany głoskowe B.

ułamkowe liczebniki, p. liczebniki.

umysłowe, p. rzeczowniki.

upodobnienie, p. zmiany głoskowe B.

uprzedni imiesłów, p. czasowniki II 2.

ustne, p. głoski; p. samogłoski.

uśredniojęzykowanie, p. zmiany głoskowe B.

uvula, p. narządy mowne.

uwargowanie, p. zmiany głoskowe A.

Vocalis, p. samogłoski.

vocativus, p. przypadki.

velum, p. narządy mowne.

verbum, p. czasowniki; **verbum finitum**, p. czasowniki III.

Walczenie, wymowa *u*, zamiast *z*.

wargi, p. narządy mowne.

wargowe, p. spółgłoski.

warunkowe, p. zdanie III.

warunkowy tryb, p. czasowniki II 3.

werbalizm, posługiwanie się wyrazami, bez istotnego zrozumienia ich treści.

wiązadła głosowe, p. narządy mowne.

wielokrotny rodzaj, p. czasowniki I B 2.

wielorakie, p. liczebniki.

własne imiona, p. rzeczowniki.

wokalizm, zasób samogłosek.

wolacz, p. przypadki.

wrostek, p. wyrazy I C.

wskazujące, p. zaimki.

współczesny imiesłów, p. czasowniki II 2.

współrzędny związek, p. zdanie II; p. spójniki.

wsteczne upodobnienie, p. zmiany głoskowe B.

wstępujący rodzaj, p. czasowniki I B 13.

wybuchowe, p. spółgłoski.

wydechowy, p. akcent.

wygłos, p. wyrazy I A; p. głoski.

wykrzykniki — bezpośrednio wyrazy uczuć, np. *och*, *biada*.

wykrzyknikowe, p. zdanie.

***wymiany głoskowe**, (oboczności, alternacje), np. *k:c* w wyrazie *ręka:reće*; ***głoski oboczne** (alternujące, alternanty) np. *k:c*; ***głoska podstawowa** *k* i ***oboczna** *c*. **A pofonja**, ogólna nazwa wymian oddziedziczonych z epoki praindoeuropejskiej, np. *'e:o:ućekać:tok*. **Przegłos** — wymiana polska *'e:'o* lub *'e:'a*, np. *ńeśe:ńose*, *w leśe:las*. **Wymiany ilościowe** (kwantytatywne) np. *c:0* — *lew:lwa* lub **jakościowe** (kwalitatywne) np. *'e:'a* — *mara:meře*; wymiany ***żywe** i **martwe**. **Dywergencja**, oboczność głosek nie związana z różnicą znaczeniową części wyrazu. Różne te głoski nazywamy dywergentami. **Korelacja**,

oboczność nietylko artykulacyjna, ale też związana z różnicą znaczeniową części wyrazu. Głoski oboczne nazywamy tu korelatywami.

wynikowe, p. spójniki.

wynikowy rodzaj, p. czasowniki I B 23.

wyrazki nadają samodzielny wyrazom pewien odcień znaczeniowy lub uczuciowy n. p. *li* (*tylko*).

wyrazowy, p. akcent.

wyrazy:

I. Części wyrazów:

A. Głosowe: głoska, *zglaszka (sylaba): *zamknięta (spółgłoską), np. *kot-(ka)* lub *otwarta, np. *ko-ta*; *nagłos (początek), *śródgłos (środek), *wygłos (koniec) wyrazu.

B. Słowotwórcze:

a) znaczeniowe: człon utożsamiający i odróżniający, np. *stol-arz* = człon odr. + człon utożs.

b) formalne:

1) *rdzeń (pień, *pierwiastek) — część wyrazu powtarzająca się w całej rodzinie wyrazów, np. *kos-a*, *kos-ić*; *stol-arz*, *stol-ek*, *stol-nica* itp.

2) *przyrostki (afiksy, sufiksy) słowotwórcze, części wyrazów, urabiające pewne ich kategorie, np. nazwy osób działających, czasowniki dokonane i t. p.: *przedrostek (prefiks) dodany przed pniem, np. *wy-jechać*, *wrostek (infiks) dodany w środku pnia i *przyrostek (sufiks), dodany po pniu, np. *plot-ek*. Przyrostki *żywe (produktywne), tworzące jeszcze dzisiaj nowe wyrazy, np. — *nie* w rzeczownikach odsłownych, jak np. *wita-nie* i *martwe (nieproduktywne), np. *bi-twa*.

C. Fleksyjne:

1) *temat (*osnowa) — część wyrazu, powtarzająca się w całej odmianie, np. *groch*, *groch-u*, *groch-em* i t. d.; *czyta-m*, *czyta-sz* i t. d. Tematy *zmiennie i *niezmiennie.

2) *przyrostki fleksyjne lub *końcówki — części form, z którymi się łączy znaczenie przypadku lub osoby np. *stol-a*.

II. Wyrazy, jako całości ze względu na znaczenie (części mowy):

A. Wyrazy *samodzielne:

1) imiona (nomina):

a) *rzeczownik (substantivum),

b) *przymiotnik (adiectivum),

c) *liczebnik (numerales);

2) *zaimek (pronomen);

3) *czasownik (słowo, verbum);

4) *przysłówek (adverbium);

5) *wykrzyknik (interiectio); p. też osobno.

B. Wyrazy niesamodzielne:

1) *przyimek (praepositio);

2) *spójnik (coniunctio);

3) *wyrazki, *partykuły p. też osobno.

III. Wyrazy ze względu na budowę słowotwórczą:

A. *proste (simplicia), t. j. składające się z jednego rdzenia:

1) *nierozwinięte lub *rdzenne t. j. bez przyrostków, np. *lew*, *czas*.

2) *rozwinięte t. j. z przyrostkami np. *lwi-ątko*, *czas-owy*.

B. ★złożone (composita), składające się z dwu lub więcej rdzeni.

1) ★zestawienia, złożone z dwu luźnych, odmieniających się samodzielnie wyrazów oznaczających jedno wyobrażenie, np. *Dzikię Pola*;

2) ★zrosty, złożone z dwu członów, z których pierwszy zatracił swą samodzielność i odmianę, np. *Bogurodzica, zmartwychwstanie*;

3) ★złożenia (właściwe), których człon pierwszy kończy się przyrostkiem słotwórczym, a nie końcówką, np. *Czarnolas, złotogłów*.

IV. Wyrazy ze względu na pochodzenie:

A. rodzime i obce: zapożyczenia i przyswojenia (w postaci fonetycznej, dostosowanej do głośowni pewnego języka, np. *król* < *karl*).

B. pierwotne lub pochodne np. odimienne (denominativa), odsłowne (deverbativa) i t. p.

wyrzutnia, p. zdanie III.

wysokie, p. samogłoski.

wyższy stopień, p. stopniowanie.

wzdłużenie, p. zmiany głoskowe A.

względne, p. stopniowanie; p. zaimki; p. zdanie III.

★Zaimki (pronomina) — wyrazy zastępujące imiona i przysłówki:

A. ★Rzeczowne, np. *ja*, ★przymiotne, np. *taki*, ★przysłowne, np. *tak*.

B. ★Odpowiednikowe (correlativa), np. *jaki-taki*.

C. ★Osobowe (personalia, np. *ja, ty*, ★zwrotne (reflexiva). np. *się*, ★dzierżawcze (possessiva), np. *mój*, ★wskazujące (demonstrativa), np. *ten*, ★względne, np. *który*, ★pytające (interrogativa),

np. *kto?*, ★nieokreślone, nieoznaczone (indefinita), np. *ktos*.

Nadto ze względu na funkcję w zdaniu: anaforyczne, odnoszące się do wyrazu, wymienionego w poprzednim zdaniu i epanaleptyczne, użyte przydawkowo.

zamiarowe, p. zdanie III.

zamknięta zgłoska, p. wyrazy I.

zapożyczenia, p. wyrazy IV.

zastępcze wzdłużenie, p. zmiany głoskowe A.

zbiorowe, p. liczebniki; p. rzeczowniki.

★zdanie: ★oznajmujące, ★wykrzyknikowe, ★pytające.

I. Części zdania:

A. ★Podmiot (subjectum):

a) ★nierozwinięty, np. *koń* (*biegnie*).

b) ★rozwinięty, = podmiot ★zasadniczy, np. *koń* + ★określenie, np. *młody*.

B. ★Orzeczenie (praedicatum) ★czasownikowe, np. (*drzewo*) *rośnie* lub ★imienne = ★łącznik (copula) + ★orzecznik np. (*drzewo*) *jest wysokie*.

a) ★nierozwinięte, np. (*koń*) *biegnie*.

b) ★rozwinięte, = orzeczenie ★zasadnicze, np. *biegnie*, + ★określenia, np. *szybko po łące*.

C. ★Określenia:

a) ★przydawka, określająca właściwość:

1) ★przydawka przymiotna (atrybut, atrybutum), np. *dobry* (*chłopak*);

2) przydawka rzeczownikowa:

a) ★dopowiedzenie (aposition), np. (*miasto*) *Lwów*;

b) ★dopełniacz, np. (*okolice*) *Lwowa*;

c) rzeczownik z przyimkiem, (*człowiek*) *ze wsi*;

- b) ***okolicznik**, określający stosunek:
- 1) miejsca, np. (*przyszedłem*) **tutaj, do domu**;
 - 2) czasu, np. (*był tu*) **wczoraj, przed godziną**;
 - 3) sposobu, np. (*uczył się*) **pilnie, z całą uwagą**;
 - 4) stopnia i miary, np. **bardzo** (*pracował*);
 - 5) przyczyny, np. *cieszył się z* **daru**;
 - 6) celu, np. *przyszedł* **opowiedzieć mu nowiny**.
- c) ***przedmiot** (dopełnienie, obiectum) określa wyrazy wskazujące na osobę lub rzecz, np. *pisał* **książkę**. Przedmiot przy czasowniku może być ***bliższy**, np. (*mam*) **zeszyt** lub ***dalszy**, np. (*dałem*) **mu** (*książkę*).
- II. Stosunek wzajemny części zdania: Człony utożsamiające (określane) i odróżniające (określające). Związek członów:
- A. ***współrzędny** (parataktyczny), formalnie spójnikowy, np. *ojciec i matka...* lub niepołączony, np. *ojciec, matka*.
- B. ***podrzędny** (hypotaktyczny), formalnie:
- a) ***zgody**, np. *piękny kwiat*;
 - b) ***rządu**, np. *brzeg rzeki*;
 - c) ***przynależności**, np. *chcę słyszeć*.
- III. Zdania ze względu na budowę:
- A. ***pojedyncze** (proste):
- a) **zupelne**:
 - 1) ***nierozwinięte**, np. *rzemieślnik pracuje*.
 - 2) ***rozwinięte**, np. *pilny rzemieślnik pracuje ciężko*.
 - b) ***niezupelne** wskutek elipsy (=wyrzutni) członu.
 - 1) ***bezpodmiotowe**, np. *grzmi*.
 - 2) ***równoważniki zdań**, np. *Pożar! Tak*.
- B. ***złożone**:
- 1) części zdania złożonego:

- a) zdanie ***główne**, np. *Chłop sieje*,
 - b) zdanie ***poboczne**: *Chłop sieje, by w lecie zbierać plon*;
- *podmiotowe**, np. *zdawało mu się, że słyszał głos ojca*;
- *orzecznikowe**, np. *nauczyciel, jest tem dla uczniów, czem ojciec dla dzieci*;
- *określeniowe**:
- *przydawkowe**, np. *miasto, które leży nad rzeką...*
 - *przedmiotowe**, np. *mówił, że był królem...*
 - *okolicznikowe**:
1. ***miejsca**, np. *wróciłem tam, skąd wyszedłem*.
 2. ***czasu**, np. *kiedy wiosna nastaje, jaskółki wracają do wsi*.
 3. ***sposobu**:
 - a) ***porównawcze**, np. *jak kto sobie pościele, tak się wyśpi*;
 - b) ***skutkowe**, np. *tak się pilnie uczył, że chwili nie odpoczywał*.
 4. ***celu**, np. *usunął się, by nie stać nikomu na drodze*.
 5. ***przyczyny**, np. *rzeki wylały, bo wody spłynęły z gór*.
 6. ***warunku**, np. *jeśli słońce zaświeci, pójdziemy na przechadzkę*.
 7. ***pryzwolenia**, np. *choćby zginął, nie ustąpię*.
- 2) stosunek części zdania złożonego:
- a) ***współrzędny**:
 - *łączny**, formalnie: ***spójnikowy**, np. *rozmowa się urwała i nastala cisza*, lub ***niepołączony**

(bezs spółnikowy), np. *deszcz pada, na drodze tworzą się kałuże*;

*przeciwstawny, formalnie *spółnikowy, np. *nauczyciel był surowy, ale dzieci nie nadużywały jego cierpliwości*, lub *niepołączony, np. *Imię było niemieckie, dusza litewska została*.

- b) *podrzędny (zdanie *nadrzędne i *podrzędne), formalnie *niepołączony, np. *nie wiem, kiedy powrócę do domu*; *spółnikowy, np. *wiem, że jutro odjadę* i *względny, np. *znam człowieka, który umie pracować za wielu*.

zdaniowy, p. akcent.

zdrobniałe, p. rzeczowniki.

zero fonetyczne, pojęcie braku elementu głosowego, pozostające w wymianie z jakąś realną głoską, np. *pies, p×sa*.

zestawienie, p. wyrazy III.

zębowe, p. spółgłoski.

zęby, p. narządy mowne.

zgłoska, p. wyrazy I A.

zgłoskotwórcze, p. półsamogłoski.

zgłoskowy, p. akcent.

zgody związek, p. zdanie II.

złożenie, p. wyrazy III.

złożone, p. zdanie III.

zmiany głoskowe (historyczne), wskutek przyczyn głosowych i analogicznych (np. *niosę > niesę*, analogicznie do *niesiesz, niesie*).

A. Ilościowe (kwantytatywne):

- a) w *iloczasie głoski: skrócenie lub *wzdłużenie (zastępcze, np. prasl. **bogъ* > starop. *bōg* lub wskutek ściągnięcia, kontrakcji, np. *witaje > witā*;

b) zanik samogłoski np. *tak < tako* lub spółgłoski (uproszczenie grupy spółgłoskowej), np. *izba < izdba*;

c) skrócenie wyrazu (haploglja), np. *człek < człowiek*;

d) uwargowienie (labjalizacja, prelabjalizacja) głoski, np. *uokno*, prejotacja, np. *iągata*, przydech (aspiracja) np. *harmata*;

e) wtrącenie spółgłoski (epenteza), np. *zdrada < zrada*.

B. Jakościowe (kwalitatywne): *upodobnienie (asymilacja) lub odpodobnienie (dysymilacja); wsteczne (regresywne) do następującej głoski, np. *trafka* lub postępowe (progresywne), do głoski poprzedzającej, np. *tfaś*:

a) *pod względem artykulacji krtani: udźwięcznienie, np. *jeźli* i oddźwięcznienie np. *tafka*;

b) pod względem artykulacji średniej części języka: *zmiękczenie (uśredniojęzykowanie, upodniebiennienie, palatalizacja), np. *niebeśpečny* lub *stwardnienie (odśredniojęzykowanie, odpodniebiennienie, dyspalatalizacja), np. *ratca < raćca*;

c) *pod względem miejsca artykulacji w jamie ustnej, np. *ščelać < stšelać*;

d) *pod względem stopnia rozwarcia narządów mowy, np. *pleść < *ples-ti < *plet-ti*;

e) pod względem udziału resonatora nosowego; nazalizacja, np. *kredęs* lub dysnazalizacja, np. *bede*.

C. Metatezy, *przestawki, np. *tkóry* zam. *który*. Ze względu na pozycję zmienionej głoski różniamy:

a) zmiany śródwyrazowe, np. *ba^uпка*;

b) zmiany międzywyrazowe, np. *wóz^ujeże, bra^ud^urobi*;

zmianami międzywyrazowymi zajmuje się fonetyka międzywyrazowa (sandhi).

Por. też wymiany.

zmiękczenie, p. zmiany głoskowe B.

zmysłowe, p. rzeczowniki.

znaki: $e >_o$, $e \geq_o$, czytaj: e przeszło w o ; $o <_e$, $o \leq_e$, czytaj: o powstało z e ; $'e 'a$, itp. czytaj: e , a z poprzedzającą miękką spółgłoską; $e//o$ lub $e:o$ czytaj e wymienia się, jest w oboczności z o ; * (gwiazdka) przed wyrazem oznacza, że wyraz ten jest teoretycznie rekonstruowany.

zredukowane, p. samogłoski.

zrost, p. wyrazy II B.

zstępujący rodzaj, p. czasowniki I B 15.

zupelne, p. zdanie III.

zwarte, p. spółgłoski.

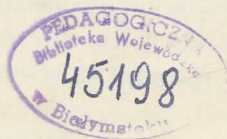
zwartoszczelinowe, p. spółgłoski.

zwrotna strona, p. czasowniki II 4; **zwrotne**, p. zaimki.

Żeński, p. rodzaj.

życzący tryb, p. czasowniki II 3.

żywotne, p. rzeczowniki.

ERRATA.

Str.	17	w.	4	z	góry	zam.	fizjologicznych	ma być:	fizjologicznych
"	77	"	8	"	"	"	wyma-	" "	wymawianiu
"	81	"	3	"	"	"	przedmiotem	" "	przedmiotem lub
"	100	"	5	"	"	wyrazy:	1. współrzędne	przenieść	przed wiersz 3;
"		"		"		"	2. podrzędne	—	od nowej linii; skreślić i
"	111	"	8	"	"	zam.	eponteza	ma być:	epenteza

W Tablicy po str. 24 w Przykładach:

pole V, 7 zam. *šay* ma być: *šay*
 " XI, 8 " *andžei* " " *andžei*